

Univerzita Karlova
Husitská teologická fakulta
Pacovská 350/4, 140 21, Praha 4

studijní program Specializace v pedagogice
studijní obor Sociální pedagogika
akademický rok 2005/2006

Projevy agresivního chování u předškolních dětí a pedagogické zvládnání tohoto chování

Aggressive Behaviour in Pre-School Children and its Pedagogical Management

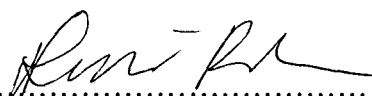
Autor bakalářské práce
Tomáš Rauch

Vedoucí bakalářské práce
PhDr. Natálie Dytková

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem tuto práci zpracoval samostatně a použil jsem pouze materiály uvedené v příloženém seznamu.

V Praze dne...30.6.2006.....

.....
.....
podpis

Poděkování

Rád bych poděkoval všem, kteří mě podporovali při tvorbě této práce. Vedoucí bakalářské práce PhDr. Natálii Dytkové děkuji za poskytnuté materiály, za cenné rady a připomínky ke zpracovanému tématu. Rád bych také poděkoval sociální pracovníci paní Fiřtové i ostatnímu pedagogickému personálu Speciální internátní mateřské školy Drahaňská za možnost nasbírat data pro praktickou část své bakalářské práce. Velký dík patří mé rodině, která mě po celou dobu studia podporovala.

Úvod.....	5
Teoretická část.....	7
Vymezení pojmu agrese a agresivita	7
Definice pojmu	7
Pozitivní přínos agrese.....	8
Druhy agrese.....	9
Příčiny vzniku agresivity	11
Příčiny vzniku agresivity - vrozené dispozice.....	11
Příčiny vzniku agresivity – vlivy prostředí	12
Spouštěcí mechanismy agrese	17
Agresivita z vývojového hlediska	18
Prenatální období	18
Ovlivnění plodu matkou	18
Postnatální období.....	19
3. – 9. měsíc.....	19
9. – 18. měsíc.....	20
18. měsíc – 3. rok	20
Když chodí děti do mateřské školy	21
Poruchy chování.....	22
Pedagogické zvládnání agresivního jednání.....	23
Přemíra podnětů	24
Odpočinek.....	25
Únava organismu	25
Handicap dítěte.....	25
Chybná interpretace	26
Reakce na novou situaci	26
Praktická část.....	27
Speciální internátní mateřská škola Drahaňská, Praha 8 - Čimice.....	27
Zřizovatel a financování	27
Způsob fungování mateřské školy.....	27
Vývoj výzkumného projektu	30
Cíl výzkumného projektu	31
Hypotézy.....	31
Metodika	32
Metody výzkumného projektu.....	32
Pozorování	32
Rozhovor.....	36
Výsledky zkoumání.....	36
Výsledky pozorování projevů agresivity u dětí.....	36
Výsledky pozorování pedagogického zvládnání projevů agresivity.....	37
Rozhovor s pí. Fířtovou, sociální pracovnící Speciální internátní mateřské školy Drahaňská.....	38
Závěr.....	43
Shrnutí	44
Summary	44
Přílohy	45
Použitá literatura	55
Seznam citací.....	56

Úvod

Každé období lidských dějin bylo - již od samého počátku - plné násilí a agresivity. Dnešní doba se projevuje agresivněji hlavně díky dvěma skutečnostem. Jednak se dnes o agresi dozvídáme během několika minut, a to i když se stane na druhé straně planety. Druhým důvodem je fakt, že dříve se agresivita projevovala hlavně tvář v tvář, zatímco dnes se agrese a násilí skrývá ve zbraních hromadného ničení a je anonymní.

V tisku, televizi, rádiu a hlavně na internetu můžeme denně sledovat příklady toho, čemu říkáme agresivita. Bohužel se stále více setkáváme s případy, že agrese je páchána mladšími jedinci někdy i dětmi. Zdá se, že agrese a násilí se neustále rozrůstají, obklopují nás a my je chtě nechtě musíme přijímat. Každý se s touto situací vyrovnává jinak.

„Agresivita je součástí lidské přirozenosti. Hraje velikou úlohu ve vývoji dítěte. Úlohu stejně velikou jako láska. Vnitřní prudkost dodává dítěti energii a motivaci, jež jsou nezbytné k sebepřekonávání. Podporuje úspěchy, jestliže zůstane v mezích, které dítě kontroluje. Úkolem výchovy není tedy agresivitu zcela odstranit, ale usměrnit ji, aby bylo možné mobilizovat tuto energii pro dosažení pozitivních cílů jak pro sebe, tak pro ostatní.“¹

Cílem mé bakalářské práce je zmapovat projevy agresivního chování dětí ve Speciální internátní mateřské škole Drahaňská, do které jsou umístěovány děti z dysfunkčních rodin a která je svým určením jediná v Praze. Dále pak se také zaměřit, jak se pracovníci tohoto zařízení dokáží vyrovnat s agresivními projevy svých svěřenců.

Agresivita předškolních dětí, kterou budu sledovat ve své práci, není ničím neobvyklým. Jde o zcela přirozený proces seburčování a zařazování se jedince do dětské společnosti. Všechny děti ve věku, který odpovídá mateřské školce, jsou egocentrické. Agresivní chování může být u nich způsobem komunikace.

Teoretická část práce je zaměřena na popis agresivity a na to, jak u dětí vzniká. Dále je zaměřena na možnosti pedagogického působení na děti, u kterých se projevuje nadměrně. Praktická část obsahuje zpracované výsledky všech šetření, která jsem ve školce provedl.

S případy agrese a agresivního chování se setkáváme stále více a tento fakt mi není lhostejný. Celé dějiny lidstva jsou posety agresivními činy a každý den a minutu dochází ve světě k násilí. Toto jsou pochopitelně velmi negativní projevy agresivity. Přesto všechno však má agresivita i své kladné stránky. Mezi takové můžeme zařadit touhu po vítězství při sportovních utkáních či boj o život.

Také, jak jsem se již uvedl, jde o způsob komunikace mezi dětmi a jako takový ho děti nemusí vždy používat jen na sdělení záporných myšlenek, s touhou ublížit či zranit.

Teoretická část

Vymezení pojmu agrese a agresivita

Definice pojmu

Existuje celá řada definic agrese a agresivity. Úkolem není jejich vyčerpávající a všeobjímající přehled, přesto zde uvedu několik pohledů různých současných autorů na tuto problematiku. V první řadě je třeba odlišit a vymežit rozdíl mezi pojmy agrese a agresivita, které ve své práci budu často používat a pracovat s nimi. Podle Vágnerové lze agresivitu chápat jako sklon k agresivnímu chování, které lze definovat jako porušování sociálních norem, které omezují a narušují integritu druhých.² Patří sem symbolické nebo reálné poškozování. Agresi pak označuje aktuální projev takového chování.

Podle Hartlova Psychologického slovníku je agresivita tendence k útočnému jednání vůči druhé osobě či okolí.³ U člověka je její příčinou často frustrace. Agrese je podle téhož slovníku nepřátelství, útočnost či výbojnost v jednání vůči určitému objektu, útok na překážku na cestě k uspokojení potřeby.

U agrese rozlišuje čtyři stupně:

- bez vnějších projevů, probíhající pouze v myšlení
- projevující se navenek např. nadávkou či hrubým slovem
- destrukce projevující se např. rozbíjením věcí nebo bouchnutím dveřmi
- fyzické napadení druhé osoby

Tuto definici v různých podobách můžeme najít i v dalších slovnících a encyklopediích.

Podle Koukolíka je agrese fyziologickým mechanismem, odpovědí na některé podněty, jejímž smyslem je přežití jedince i druhu.⁴ Násilné chování je fyzická interpersonální agrese se záměrem poškodit nebo zničit. Je velmi výrazně podmíněné sociokulturními vztahy.

Agrese může být také chápána jako násilné narušování práv jiné bytosti, jako ofenzivní jednání. Čermák ve své práci uvádí množství rozdílných charakteristik agrese, aby určil jakousi definiční kostru tohoto pojmu pro svoji knihu „...lidskou agresi je možné definovat jako záměrné jednání, jehož cílem je ublížit jinému člověku“.⁵ Pokud tedy budeme označovat konkrétní chování jako

agresivní, je rozhodující, zda bylo míněno záměrně. Je to jakýsi princip záměru. Neopatrnostní ublížení druhému tedy není agresivita. Pochopitelně musíme brát na zřetel širší kontext. Bez něho bychom mohli například na jednání lékaře provádějícího bolestivý výkon pohlížet jako na agresivní, protože způsobuje druhé osobě újmu a navíc záměrně. Agresivní chování není motivované snahou pomoci dané osobě ani jinými prosociálními úmysly.⁶ Tento čin vytržený z kontextu, působí jako agresivní. Vždy je tedy důležité vykládat lidské chování a jednání v kontextu.

Pozitivní přínos agrese

Pojem agresivita nelze používat pouze u projevů jednoznačně negativních. Je třeba také vzít v úvahu, že v některých situacích je agresivita pozitivní. Bez agresivní stránky své povahy by byl člověk méně schopen určovat svou životní cestu, volit si své místo ve společnosti nebo ovlivňovat svoje okolí. Bez vysoké míry agresivity by neměl své vůdčí postavení mezi ostatními živočišnými druhy a jako druh by nemohl ani přežít. Paradoxem ale je, že agresivita člověka, která vedla k rozvoji civilizace, ho může i zcela zničit jako živočišný druh. Snaha o výrobu stále účinnějších zbraní vedla až ke vzniku jaderných bomb, jejichž použití by vedlo ke zničení celého lidstva.

Další pozitivum spočívá v tom, že agresivnější samci jsou obvykle i lepšími otci, neboť svá mláďata umí lépe ochraňovat. Silný samec také plodí většinou silné potomstvo, které lépe obstojí v boji o život. Naopak děti neagresivních rodičů jsou více úzkostlivé a nejisté, protože od rodičů nemohou očekávat, že je zcela ochrání. Na druhou stranu, dnes již žijeme v době, kdy nám jako druhu hrozí největší nebezpečí právě od nás samých, a tak bychom neměli své děti vést k agresivnímu stylu života.

Určitá dávka agresivity (nenásilně provedené sebeprosazování) je ovšem pro náš život nezbytná. Měla by to být ovšem agresivita slušná a kultivovaná a neničící svého protivníka. Pouze mu signalizující rozhodný a zcela jasný odpor či náš vlastní názor, náš postoj. Na těchto principech fungují techniky asertivity. Asertivita spočívá v prosazování sama sebe, které respektuje práva a důstojnost druhých. Nedostatek asertivity spěje k depresím z pochybování o sobě samém, protože je často doprovázen pocitem zbabělosti nebo nedostatečnosti. Aby nedocházelo ani k tomuto extrému, je potřeba vychovávat děti v prostředí, které je

bude motivovat a svou otevřeností je učít pozitivnímu přístupu. Jedině v příjemném a milém prostředí, kde děti cítí, že jsou milovány, mohou vyrůst v plnohodnotné a samostatně fungující členy naší společnosti, kteří nejsou přespříliš agresivní, ale na druhou stranu s sebou nenechávají smýkat osudem a dokáží si jít za svými sny a cíly.

Druhy agrese

Mnoho autorů ve svých pracích rozlišují základní dva typy agrese, které mají různou podobu, příčinu i psychologické pozadí. Je to afektivní agrese (hostilní, zlostná, impulsivní, emocionální, expresivní) a instrumentální. Pro úplnost se blíže o těchto dvou typech zmíním, protože rozlišení afektivní a instrumentální agrese je důležité. Afektivní agrese je nejčastější složkou násilí mezi lidmi. Je běžná a může být projevem nedokonalé kontroly nad jednáním, projevem impulsivity. Není zpravidla plánovaná, nebývá dopředu promyšlená, propuká náhle, spontánně. Zdrojem bývá negativní prožitek nebo negativní emoce. Vztah mezi takovou emocí a agresí můžeme vysvětlit změnou v obecné aktivační úrovni organismu, kterými jsou arousal, excitace a nabuzenost.⁷ Do tohoto typu patří lidé emocionálně vznětliví, kteří se nechají snadno vyprovokovat. Naproti tomu instrumentálně agresivní člověk nekoná obvykle pod vlivem zlosti. Jeho ubližování není vyprovokované nevhodným chováním budoucí oběti jako v případě afektivní agrese. Naopak instrumentální agrese je založena na připraveném plánu. Může jít dokonce o předem vykalkulovaný nástroj k dosažení určitého cíle, který je vedlejším produktem dosahování jiných negativních cílů. Lze říci, že afektivní agrese je horká a instrumentální agrese díky své vypočítavosti chladná. Tyto dvě kategorie agrese jde ještě doplnit třetím okrajovým druhem, šikanou, která se však projevuje jen v určitém prostředí (škola, armáda, zaměstnání). Šikana se projevuje hlavně tam, kde je určitá skupina lidí nucena spolu koexistovat v užším společenství.

Další klasifikací, kterou uvádí ve své knize Čermák, je Moyerova klasifikace agresí, která rozděluje agresi na sedm různých druhů. Jsou to predátorská agrese, agrese mezi samci, agrese vyvolaná strachem, dráždivá agrese, mateřská agrese, sexuální agrese a agrese jako obrana teritoria. I když je tato klasifikace agrese založena na studiu chování zvířat, je přínosná i pro

porozumění podstaty agrese lidské. Je na tom také vidět, jak si jsme se zvířecími jedinci podobní.⁸

Jiné dělení druhů agrese uvádí ve své knize Motivace lidského chování Nakonečný, který publikuje upravený přehled druhů agrese autorů Tewese a Wildsrubeho. Dělí ji do tří skupin: zlostná agrese, obsahující vyjádření nevole a odplatu. Druhým typem je agrese instrumentální, která zahrnuje agresi obrannou a agresi dosažení. Třetí je spontánní agrese, která se projevuje jako slast z boje a ubližování - sadismus.⁹

Vondráček definici agrese pojímá jako fyzické brachiální násilí nebo útok. V agresi rozeznává čtyři stupně. Prvním stupněm agrese jsou agresivní myšlenky, které se neprojeví navenek. Druhým stupněm je slovní agrese. Třetím stupněm je agrese proti věcem. Posledním čtvrtým stupněm je agrese proti zvířatům a lidem. Dále rozlišuje další druhy agrese: autoagresi a heteroagresi, agresi sexuální, biickou a patickou.¹⁰

Erich Fromm ve svém díle Anatomie lidské destruktivity popisuje u člověka dva typy agrese a to obrannou „benigní“, která složí k přežití jedince i druhu, a „maligní“ – zlou agresi, kterou je krutost a destruktivita. Právě o destruktivitě pojednává celé jeho velmi obsáhlé dílo. Tato „maligní“ agrese je specifická vlastnost vyvinutá právě u lidí.¹¹

Pro praxi je neméně důležité odlišení agrese přímé a nepřímé, verbální a fyzické agrese. Vzhledem k tomu, že tato rozlišení ve své práci používám, zaslouží si podrobnější charakteristiku. Nejdříve se krátce zastavím u agrese přímé, kterou lze chápat jako přímý útok, napadení, ať už fyzické ve formě ublížení, nebo verbální ve formě nadávání, osočování, zesměšňování, urážení apod. Agrese nepřímá vystupuje ve chvíli, kdy přímou agresi povaha sociální situace znemožňuje, nebo hrozí trest, kterému se chce dotyčný agresor vyhnout. Pak se projevem takové fyzické nepřímé agrese stává ničení věcí, které patří dotyčné osobě a mají tedy pro agresora jakousi zástupnou funkci. K příkladům verbální nepřímé agrese lze uvést pomluvy, nepřátelské poznámky apod. Blíže o projevech dětské agrese ve formě verbální a fyzické se zmíním v další kapitole.

Ve svém zkoumání se poměrně více budu setkávat s agresivitou tzv. horkou (afektivní, emocionální). Tento typ agrese bývá běžnějším projevem, a proto ho můžeme také častěji pozorovat právě v chování dětí. Navíc při

pozorování, která jsem prováděl, by šlo zjistit instrumentální agresivitu jen velmi těžko.

Příčiny vzniku agresivity

Agrese je považována buď za lidskou přirozenost, nebo je vysvětlována působením sociálních a kulturních modelů. V první etapě výzkumů agrese a agresivity převládl názor, že je biologicky podmíněna. Později se objevily výzkumy potvrzující hypotézy o vlivu prostředí na vznik lidské agrese. Jev agresivity nelze zcela postihnout vysvětlující teorií, ale specifikací podmínek lze pochopit, kdy tyto jevy vznikají a jak se odehrávají. O těchto specifických podmínkách se zmíním v části pojednávající o důvodech vzniku agrese.¹²

Příčiny vzniku agresivity - vrozené dispozice

Člověk má vrozené dispozice k agresivnímu jednání, které však nejsou u všech lidí stejné a nelze je hodnotit pouze negativně. Pokud hovoříme o vrozené dispozici k agresivnímu jednání, nesmíme opomenout, že závisí mimo jiné také na historii a sociokulturní tradici a prostředí populace. Interindividuální rozdíly jsou rovněž v rámci jedné současné populační skupiny. Nejpočetnější skupina lidí má průměrnou dávku předpokladů k takovému chování. Extrémní varianty jsou spíše vzácné.

Agresivitu můžeme také chápat jako to, co je v nás, čemu nikdy nemůžeme uniknout. Agresivní sklony se tedy podle tohoto názoru u člověka vytvářejí na základě instinktivní výbavy. Protipólem je teorie, že lidská agrese je naučená, osvojená na základě zkušeností se světem. Striktní biologicky orientované výzkumy v této oblasti připouštějí, že své nálezy musíme spojovat s psychologickými, sociálními, kulturními či antropologickými interpretacemi. Ve své práci tedy nebudu oddělovat, co je biologické a co kulturně podmíněné, protože kulturně-sociální a biologické se do značné míry mohou ovlivňovat. Přikláním se tedy k myšlence, která je bez extrémů. Půjdu cestou „zlatého středu“.

Biologickou podmíněnost agresivního chování nelze popřít.¹³ Existují četné výzkumy dědičnosti a chromozomálních poruch, hormonálních změn, neurofyziologických mechanismů i výzkumu mozku a jeho vztahu k agresi.

Zjednodušeně řečeno: Existuje rozsáhlý výzkum mechanismů agrese fyziologických, neurofyziologických i biologických.

Co se týče vlivu genetických – dědičných faktorů na agresivitu, jde v hledisku osobnostních dispozic o dědičnost impulzivitu a dominance, které (pokud jsou vhodně zkombinovány) mohou podporovat projevy agrese. Právě dědičnost je jedním ze zdrojů interindividuálních rozdílů. Z výzkumů neurochemických systémů vyplývá, že na agresivitu může mít vliv zvýšená sekrece pohlavních hormonů, konkrétně testosteronu. Avšak vyšší hladina testosteronu může být spolehlivější predikcí tolerance vůči násilí než ukazovatelem agresivity. Výše popsané se vztahuje na muže. U žen je vztah mezi pohlavními hormony a projevy agrese méně jasný. Naproti tomu z výzkumu, který provedl Constantino a který se zabývá závislostí testosteronu a agresivního chování u dětí, vyplývá, že vliv tohoto hormonu nehraje roli v agresivním nebo neagresivním chování předpubertálních dětí.¹⁴

Výzkumy zabývající se neurofyziologickými mechanismy lokalizovaly dvě hlavní centra související s agresivitou. První z nich je limbický systém mající vliv na základní pudy a emoce, kdy mu je připisována funkce kontroly emocí. Druhý je mozková kůra, která je spojena s kognitivními funkcemi. Výzkum neurotransmiterů (chemické látky uvolňované z nervového zakončení na synapsích) potvrdil, že kontrola agrese je jednou z nejdůležitějších funkcí.

Zabýváme-li se biologickou podmíněností agresivity, musíme se zmínit o Freudově pojetí agresivity, které vychází z dichotomie pudu života a smrti. Agresivita není jen reakcí na určité podráždění, ale trvale působící silou, která je hluboce zakořeněna v lidském organismu. Další teorií spadající do kategorie biologických patří teorie Lorenze, kdy agresí rozumí biologicky nutný (v průběhu evoluce vyvíjející se) podnět, sloužící k přežití jednotlivce a druhu. Lorenz předpokládá, že agrese je odvozená od instinktu, který se může sám generovat. V pojetí Lorenze se nezapře antropologický pohled na věc, přesto i jeho názory formovaly po mnoho let pohled a vnímání agrese a agresivity.¹⁵

Příčiny vzniku agresivity – vlivy prostředí

Jak jsem již v úvodu své bakalářské práce poznamenal, agresivní chování není závislé jen na biologických dispozicích, ale je ovlivňováno i určitými vlivy

vnějšího prostředí. Zhruba od 30. let 20. století se začal prosazovat názor, že agrese se formuje v ontogenezi působením složitých vlivů.

Je neoddiskutovatelným faktem, že člověk se rodí jako biologická bytost se svou genetickou výbavou a dispozicemi do určitého sociálního prostředí, které ho bezprostředně začíná určitým způsobem formovat.¹⁶ Agresivita (sklon k agresivnímu jednání) se vytváří již v prvních letech života, tedy i v době předškolního věku. Určitou roli zde hrají dispozice, jako temperament, vznětlivost, impulzivita. Avšak samotné vlastnosti nevedou k agresivitě. Stává se to až v souvislosti s nevhodnými způsoby výchovy či rodinným prostředím.

Pokud tedy hovoříme o vlivech prostředí na agresivitu, mezi nejdůležitější patří rodinné prostředí, které je určující pro další vývoj jedince. Zařízení, kam dítě dochází nebo jako v našem případě je do něj umístěno, hraje však neméně důležitou roli. Pochopitelně i styk s vrstevníky, učitelkami a vychovatelkami dítě významně ovlivňuje v jeho dalším vývoji a v jeho agresivních projevech.

Rodinné prostředí jako určující faktor

Rodina (ve smyslu nejužší rodiny – nukleární) má ve společnosti řadu funkcí. Mezi základní patří biologická, sociální, ekonomická a psychologická. Rodina tvoří nejdůležitější sociální skupinu, ve které jedinec žije. Členové rodiny získávají role, které se zároveň stávají součástí jejich identity. Rodina má svoji hodnotovou orientaci, systém, strategie řešení rozmanitých situací. Mezi jednotlivými jejími členy existují určité vztahy a dostávají se do interakcí. Dítěti zprostředkovává základní sociální zkušenost, která je pro ně zjednodušeným modelem celého světa. Dítě skrz rodinu zpracovává různé okolní podněty, učí se, je podporováno ve svém rozvoji.¹⁷ Díky rodině je stimulována socializace, zvyšují se pocity bezpečí a jistoty, pro dítě tak důležité. Další podstatnou rolí rodiny by mělo být vytvoření stabilního emočního zázemí. Rodiče jsou pro dítě modelem, který se dítě snaží co nejvěrněji napodobit, a identifikuje se s ním. Pokud toto všechno funguje správně, je vše v pořádku. Stává se ale, že plnění některých z výše uvedených potřeb a funkcí rodina nesplňuje nebo vystavuje svého člena negativním vlivům. Pak se stává z hlediska majoritní společnosti dysfunkční. Rizikovými rodiči mohou tedy být lidé, kteří mají zvýšený sklon reagovat násilím, nedovedou se ovládat nebo jsou příliš soustředění na sebe a na svůj úspěch, kariéru. Mohou to být také lidé, kteří o své děti nestojí nebo o ně málo či špatně pečují.

Důležité je položit si otázku, jak prvotní vztahy určují vývoj jedince. Vývoj agresivity u dětí a dokonce i v pozdějším věku, je výrazně ovlivněn časnými vztahy dítěte k tomu, kdo mu poskytuje ranou péči a interakce. Tyto vztahy by měly být pozitivní. Nejisté a negativní vztahy v raném období, které jsou jedinou sociální zkušeností dítěte, je mohou připravit k vývoji abnormálně agresivního chování. Výskyt tohoto nežádoucího chování lze omezit. Můžeme přistoupit k intervenci zaměřené na zlepšení vztahů rodičů a dětí nebo poskytnout alternativní vztahy k vztahu rodičovskému tedy vztah k vychovateli.

Právě pro vývoj dětské agresivity je důležité rodinné sociální prostředí a postavení dítěte v tomto systému. Růst agresivity můžeme spojovat se zanedbáváním výchovy, s pocity nejistoty dětí a pochopitelně s nedostatečným citovým zázemím, což je vlastně syntéza dvou výše jmenovaných příčin. Citové zázemí je pro dítě nanejvýše důležité. Další faktor, který může ovlivnit agresivní chování dítěte, je zkušenost s agresivním chováním mezi členy rodiny. V případě,

kdy se v rodině a její výchově objevuje hrubé násilí ve zvýšené míře, lze považovat toto prostředí za pravděpodobně ohrožující a dítě za člověka s velkou jistotou uplatňujícím agresí, minimálně alespoň v krizových situacích. Agresivita může být podporována i některými výchovnými postupy. Přísný trest může způsobit dítěti frustraci, která zvyšuje jeho agresivitu. Takovýmto trestem je agresivní forma chování dospělého vůči dítěti. V takovém případě hrozí, že dítě by tento druh reakce mohlo převzít v napodobování nebo dokonce identifikaci. Výchova v tomto ohledu pochopitelně není jednoduchá, ale pravdou zůstává, že rodiče, kteří své děti více trestají, vychovávají děti více agresivní.

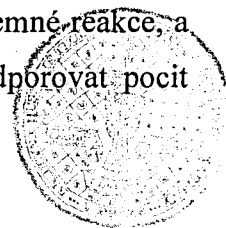
Dalším případem, se kterým je možno se dnes setkat, je moderní úspěšná rodina, kde jsou sice děti hmotně velmi dobře zaopatřené, ale nestojí v popředí zájmu rodičů. Objektem zájmu rodičů se stala práce a prosperita a pochopitelně na úkor psychické péče o dítě. Na místo důvěry jsou v těchto rodinách povrchní a lhostejné. Tyto děti se cítí osamocené, odstrčené. Je obecně známo, že se dítě do určitého věku identifikuje s osobou svého rodiče. Přejímá jeho vzorce chování a jednání. Pokud je ale vystaveno negativním formám chování a jednání svého rodiče, přejímá také tyto prvky, protože je považuje za normální. Náprava těchto chyb je velmi náročná a téměř nemožná. Tento problém se sice netýká mé práce, ale myslím, že bylo třeba se o něm alespoň zmínit, protože na jeho podkladě by vznikla práce neméně zajímavá.

Nejúčinnější prevencí agresivity je výchova podporující v dítěti tendenci ke spolupráci, k řešení problémů neagresivní cestou. Velkou roli zde hrají rodiče, kteří jak jsem již uvedl, jsou vzorem pro svého potomka. Vzorem, se kterým se dítě identifikuje.

Prostředí mateřské školy

Prostředí mateřské školky je velmi specifické a na rozdíl od prostředí školního, kterým se zabývá celá řada publikací, je školám věnováno v odborné literatuře podstatně méně prostoru. Lze však nalézt zřetelné podobnosti právě mezi školou a školkou. Obě tyto instituce by měly předávat jisté znalosti a dovednosti. Ve školce se dítě učí kromě jiného také socializaci a určitě také dítěti pomůže tamní příjemné prostředí.

Právě socializace (nebo učení), může vyvolat i velmi nepříjemné reakce, a proto by prostředí, v kterém se dítě nalézá, mělo co nejvíce podporovat pocit

bezpečí a klidu. Dítě by mělo cítit svou nezranitelnost. Děti se ve školce setkávají s normami společnosti a chování z jiného pohledu než doma. Jiný pohled je velice důležitý, hlavně proto, že pomáhá komplexně rozvíjet mladého jedince a dává mu i jiné příklady, než by dítě poznalo doma. Školka, by tedy měla hlavně dítěti poskytnout kvalitní prostředí pro jeho rozvoj ve všech směrech.

Přímo ve školce lze pozorovat různé druhy agrese. Začneme s agresí verbální. Tato agrese projevovaná navenek formou hrubého slova, nadávkami a většinou i zvýšeným hlasem, je rychlá, pohotová, není tolik nebezpečná a pro aktéra zatěžující. Někdy postačí dokonce jen gesto ruky nebo grimasa, které dají jasně najevo názor agresora. Stačí si slovně ulevit, někomu vynadat, otitulovat a úleva se dostaví v podstatě okamžitě. Na druhou stranu nesmíme opomenout slovní tyranizování a šikanování, které může mít i horší následky než agrese fyzická. Mezi verbální projevy patří nadávky, vyhrožování nebo žalování, které se snaží způsobit újmu někomu jinému.

Agrese je poměrně jednoduchá, i když ne vždy musí být vyjádřena přímo slovem. Často spíše zavrčením nebo podobným zvukem (citoslovcem). Hartlova definice popisuje, že agrese je výboj jednání proti určitému objektu na cestě k uspokojení potřeby a projevuje se v několika stupních.¹⁸ Prvním je neprojevovaná agrese, druhá projevovaná navenek, další se nazývá destrukcí a poslední, čtvrtá, napadení druhé osoby. Obrovské riziko skýtá právě první typ agrese, který se navenek nijak neprojeví.

V takovém jedinci se může agrese hromadit a následně se projevit až nějakým dalším stupněm. Zde je hlavně na pedagogovi, aby odhalil první známky právě neprojevované agrese.

Podle Vágnerové se zejména v mladším předškolním věku projevuje agresivita fyzická, zatímco starší předškoláci již dávají přednost agresii verbální.¹⁹ Upřednostňování verbální agresivity jim již zůstává po celý život. Fyzická agrese vzniká za určitých předpokladů a vyžaduje „větší námahu“. Fyzická agrese je proto poněkud složitější než agrese verbální, neboť její aktér by měl mít určité fyzické předpoklady pro vykonání agresivního útoku na svou oběť. Slabší jedinec se ve většině případů nepostaví silnějšímu, protože si je vědom svých fyzických dispozic. Pokud taková situace nastane, mohou vést tohoto slabšího jedince jiné pohnutky (např. touha po spravedlnosti nebo morálka). V každém případě jsou důvody pro útok na silnějšího soupeře vyvinuté společností a vlastně spíše

odporují přirozenému pudu sebezáchovy. Výjimkou by také mohlo být dítě zahnané do kouta (obrazně i skutečně), které útočí, protože nevidí jiné východisko ze své situace. Právě svědomí, vůle, morálka, etika, výchova, brzdí naše vrozené dispozice (tu část podobnou zvířeti).

Mezi časté projevy fyzické agrese patří strkání, úder, facka, kopnutí, kousnutí, škrábání, souboje, rvačky. Výčet pochopitelně není úplný a určitě by se našly i další mnou nezaznamenané projevy. Dále sem musím zařadit i šikanu.

Pokud chceme tento přehled doplnit o další projevy dětské agrese, Nakonečný uvádí pozorování předškolních dětí provedené Waltersem, Pearcesem a Dohmsem.²⁰ Podobné projevy však můžeme nalézt i u dětí mladšího školního věku. Autoři tedy řadí k projevům agrese rovněž obtěžování, překážení, rivalitu, hroživé posunky, pronásledování, šťouchání, bití a další. K verbální agresi pak řadí rozkazování, odmítání podřídít se, znevažování druhých, ponoukání k agresi, popírání práv druhých, svalování viny, domáhání se vlastnictví, vyhrožování a pomluvy atd.

Projevy agrese (jak verbální tak i fyzické), jsou ve školce běžné a nedají se zcela potlačit. Situace však zdaleka není kritická, spíše jde o vymezování názorů a svého osobního životního prostředí. Jejich potlačování sankcemi může vést k frustraci a ta zase k určitému negativnímu vybití, které je opět nutné sankcionovat (docházelo by k problému „začarovaného kruhu“). Je proto důležité, abychom se naučili s těmito projevy zacházet a pracovat. Vést děti k sebeovládání, seberegulaci, k umění vybijet své emoce jiným způsobem, užitečným a využitelným např. ve sportu a tvořivé práci. Aby se děti mohly začlenit posléze do světa dospělých, musí zvládat normy, které daná společnost vyžaduje. Zjevná agrese nepatří do žádoucího chování.

Spouštěcí mechanismy agrese

Agrese je ve většině případů vyprovokována jistými změnami v prostředí. V souvislosti s tím se hovoří o proměnných, které agresi podněcují nebo o podnětech, které agresi provokují. Jsou to ty podněty, které zpravidla v závislosti na proměnných (faktory pozadí) vyvolávají agresi. Tyto podněty se označují jako averzivní a vyvolávají stav nepohody, tedy diskomfort.²¹ Výše zmiňované podněty mohou být například útok, frustrace, vysoká teplota při onemocnění apod.

Nejznámější je hypotéza frustrace – agrese, jedná se o neobehavioristickou koncepci. Agrese je podle této hypotézy důsledkem frustrace.²² Frustrace je překážkou, která blokuje dosažení určitého uspokojení, čímž vzniká agrese. Frustrace však nemusí, nutně vést k agresi.

Běžná agrese, kterou denně můžeme pozorovat, může být projevem impulzivity, nedokonalého zvládnutí jednání. Silná emoce blokuje anticipační funkce mysli a jedinec pak reaguje bez rozmyslu a domýšlení následků svého jednání, což je pro malé děti poměrně příznačné. Tuto reakci může vyvolat kumulace negativních emocí. Tento emocionální projev agrese je často pozorovatelný u dětí. Konají a reagují impulzivně, aniž by domýšlely následky svých činů. Charakteristickým znakem této agrese je tedy neplánovanost. Vztah mezi negativní emocí a agresí lze vysvětlit i změnami v aktivační úrovni organismu, nabuzenost, excitace, kdy nabuzení je stav, který vybuzuje chování člověka energií. Výskyt agrese je závislý na vrozených dispozicích nebo naučeném zvnitřněném chování a na dispozici kognitivních funkcí.

Agresivita z vývojového hlediska

Prenatální období

Již v děloze můžeme pozorovat rozdíly mezi plody. Například denní počet pohybů se u jednotlivých plodů značně liší. Tuto skutečnost uvádí například Antier: „*Některé děti jsou velmi klidné a můžeme pozorovat méně než sto pohybů denně. Jiné jsou naopak velmi vzrušivé a denně udělají až tři sta obrátů. Tyto děti projevují velmi odlišný temperament (což je jistě podmíněno geneticky).*“²³

Proto si musíme uvědomit, že je třeba ke každému dítěti přistupovat nanejvýše individuálně a snažit se tento přístup vhodně modifikovat podle jeho temperamentu.

Ovlivnění plodu matkou

Plod je v děloze ovlivňován náladami matky. Do těla dítěte jsou pomocí krevního oběhu přenášeny některé látky z těla matky např. endorfiny. V případě, že matka zažívá pocity radosti, ty se pak přenášejí na dítě, které látky vstřebává. S trochou nadsázky by snad šlo říci, že ještě nenarozené dítě „trpí“ matčinou

náladou. Také srdeční odezvy mohou přenášet napětí nebo pohodu, pochopitelně podle toho v jaké náladě je matka. Je dokázáno, že plod má schopnost zapamatovat si procítěné události, jako je například hádka rodičů. Takové situace, pokud se často opakují a střety jsou vyhocené, mohou na dítěti zanechat velké stopy.²⁴

„Psychicky ho hlavně traumatizují depresivní stavy matky, když není schopna přijmout fakt, že čeká dítě, a nevysílá k němu signály své touhy ho mít, například proto, že ji opustil partner, nebo z jiných důvodů.“²⁵

S pamatováním si událostí, které dítě ještě před svým narozením vnímá, souvisí i učení. Jak poznamenává Antier: *„Plod je schopen nejjednodušších forem učení.“²⁶*

Postnatální období

Jakmile se dítě narodí, musí se okamžitě přizpůsobit prudké tělesné změně prostředí. Proto dítě nejlépe uklidníme tím, že ho položíme do mateřské náruče. Čím více dítě pociťuje, že je provázeno a podporováno vnějšími zásahy, tím menší má potřebu rozvinout agresivní chování, aby si tuto tak potřebnou ochranu vyžádalo. Dítě se nezačíná chovat agresivně samo od sebe, ale až ve chvíli, kdy je k tomu dohnáno, např. tím, že ho dospělí nehladí, nechovají, nestarají se o ně.²⁷

Dítě, které je v tomto období svého života emočně zanedbáváno, se zcela samovolně začne chovat agresivně. Pochopitelně je dítě v tomto věku velmi omezeno svými možnostmi, a tak jsou agresivní projevy zúženy na křik a pláč. Největší emoční uspokojení novorozenci přináší kožní kontakt, jak o tom mluví Antier²⁸ i Vágnerová.²⁹

3. – 9. měsíc

Mezi 3. a 9. měsícem se dítě dostává do období, kterému se také říká „fotografické“. V tomto období života se dítě často směje na všechny kolem sebe. S matkou prožívá symbiózu a nevnímá, že je oddělenou bytostí. Proto také do jeho vědomí nepronikají žádné úzkosti, které by vzbuzovaly agresivní chování. Zabývá se pozorováním svého okolí a chce s ním komunikovat, dosahovat svých cílů a potřeb.

V tomto věku je u dítěte důležité získávání důvěry v ostatní lidi a objevování sama sebe. Jestliže tyto potřeby podpoříme, předejdeme tak projevům

agresivity. Nutná je hlavně komunikace s dítětem, to že dítě zcela nechápe přesný smysl slov v tomto případě nevadí. Dítě totiž pozná, že na něj někdo mluví a to mu zatím stačí. Dítě je navíc vždy velmi vnímavé vůči tónu hlasu i melodii vět.

9. – 18. měsíc

Od doby, co se dítě začalo přemísťovat, rozšiřuje svůj okruh zkoumání a začíná přestupovat zákazy. A to z touhy objevovat a experimentovat. Rodiče ovšem čím dál častěji musejí říkat „ne“, a tak se stávají osobami, které omezují dítěti prostor a pomalu v něm vzbuzují jeho nevoli.

„V důsledku této konfrontace si dítě uvědomí, že je plnoprávným jedincem, bytostí oddělenou.“³⁰

Toto pochopení samostatnosti na matce je někdy nazýváno psychologickým narozením. Dítě by mělo vnímat, že chápeme jeho pokusy jako něco, co je u dětí úplně běžné a brzy pochopí, že není zlobivým a že se neprovinilo.

V tomto věku se také začínají objevovat problémy s usínáním a nočním probouzením a větší konfrontace mezi dítětem a jeho rodiči. Antier tvrdí, že je důležité vyhovět potřebám dítěte. *„Neuklidnit dítě, rozhodnout, že se nutně musí naučit usínat a znovu usínat po nočním probuzení samo, v odloučenosti od rodičů je naprosto nemilosrdný postoj k jeho potřebám. Svým odmítáním mu vštěpujeme názor, že svět je krutý a že mu rodiče nerozumí.“³¹*

18. měsíc – 3. rok

Je to věk, kdy rodiče bývají víc a víc zmateni agresivitou svého potomka. Přicházejí totiž záchvaty vzteku, v nichž se děti vybíjejí, aby se vyhnuly útoku na rodiče. Rodiče by se ovšem měli vyhnout násilí, například výprasku.

„Jediný správný pohled na bití je úzkostný pohled dětí, které z něj mají panický strach.“³²

V tomto období si dítě začíná uvědomovat své ego a pochopí, že vše kolem něho má nějaké označení a velice rád již pokládá mamince otázku „Co je to?“. Tímto se rodiče stávají důležitými a na delší období také průvodci svého potomka. Role matky je v tomto období jasně daná a nepostradatelná, avšak rovněž významnou úlohu otce uvádí Šůlová. *„Také otec je významně více zapojován do interakcí. Kromě jiného proto, že specifickým znakem chování jeho*

pohlavní role je větší podpora dítěte při jeho experimentování a „průzkumných“ cestách.“³³

Když chodí děti do mateřské školy

*„Sociální tolerance k agresivitě je v každé společnosti jiná a je dětem prezentována mimo jiné např. v pohádkách, dětských filmech, hračkách apod. . . (Nelze přehlížet ani genetickou dispozici k takovým projevům....)“*³⁴

Zhruba mezi druhým a třetím rokem se u dětí vyskytuje tzv. období vzdoru. Vyznačuje se opozicí, vztekem, neposlušností, zlobením. Epizody vzdorovitého chování je lépe přecházet, nechat je odeznít, než je lámat násilím. Není to sice agresivita v užším slova smyslu, ale již toto chování můžeme za agresivní považovat.

Podle Matějčka a Dytrycha se děti od tří let výše méně vztekají, ale více se perou.³⁵ Vstupem do mateřské školy se dítě dostává do vrstevnického prostředí, do různých konfrontací. Získává nové role i postavení. Spory, které vycházejí z nejrůznějších příčin, řeší často fyzickou agresí, která dostává přednost před slovní - symbolickou. Učí se i v interakcích s ostatními dětmi spolupráci, soucitu a empatii.

V období předškolního věku a mladšího školního věku jsou často zastoupeny konflikty mezi sourozenci. Tyto konflikty souvisí většinou s porušováním hranic dítěte, osobního teritoria, které má vymezeno, a druhý sourozenec mu do něj úmyslně nebo neúmyslně zasahuje. Nejde však říci, že by konfliktů ve skupině příliš ubývalo. Podle Vágnerové lze u předškolních dětí rozlišit celkem dva typy agresivity.³⁶ Prvním typem je agresivita, jejímž cílem je ubližovat někomu nebo něčemu, a cílem je pouze násilí. Druhým typem pak je agresivita jako prostředek k dosažení jiného cíle, tj. instrumentální agrese.

Během svého pobytu v mateřské škole by se dítě mělo naučit ovládat své agresivní tendence a socializovat se natolik, aby bylo schopno školku opustit a přestoupit na další stupeň svého vzdělávání, tedy do základní školy. Právě to jak se naučí ve školce sebeovládání, jak se dokáže socializovat, bude dítěti pomoci nebo přítěží pro celý zbytek života. Forma, kterou by měla školka zajišťovat toto sociální učení, musí být nenásilná a pokud možno zcela přirozená.

Poruchy chování

Pokud se v této práci zabývám otázkou agrese a agresivity, musím se také zmínit o problematice poruch chování, kde právě agresivní chování může být jedním z jejich znaků. Pro poruchy chování je charakteristická odchylka v oblasti socializace, kdy jedinec nerespektuje normy dané společností na úrovni jeho rozumových schopností.³⁷ Obecnými znaky je již zmíněné nerespektování sociálních norem. Jedinec normy zná, chápe jejich význam, ale neřídí se jimi. Takový jedinec není schopen udržovat přijatelné sociální vztahy, není schopen například pociťovat vinu. Typickým způsobem reagování je právě agrese. Poruchy chování v dětském věku se rozdělují na neagresivní poruchy, což jsou útky, lži různých druhů, toulání, a na agresivní poruchy, kam patří fyzické ataky na předměty i osoby, dále pak šikanování, vandalismus, týrání apod. Agresivní porucha je společensky mnohem závažnější. Agresivní poruchy jsou typické porušováním sociálních norem, které jsou spojeny s omezováním základních práv druhých. Omezování má charakter násilí. Jedinec není schopen empatie. Vyznačuje se citovou plochostí, lhostejností. Objevuje se i radost z agresivního jednání, pocity moci. Chybí mu pocit viny.

K faktorům, které zvyšují riziko rozvoje poruch chování, patří osobnostní faktory, jako je: „*genetická dispozice k disharmonickému vývoji a agresivnímu reagování*“³⁸, oslabení centrálního nervového systému nebo jeho porucha, úroveň inteligence. Velice významným faktorem je sociální prostředí. Dítě, které se nachází v nevhodném nebo nepodnětném prostředí, se vystavuje riziku rozvoje výše popsaných nežádoucích způsobů chování. Jedná se např. o nápodobu takového chování, odlišný systém hodnot v rodině oproti společnosti. Takové dítě asociální chování bere jako normu, kterou přijímá, zvnitřňuje a následně se podle ní chová a reaguje. Rodina je tedy pro vývoj dítěte určující do značné míry a její význam je nezastupitelný. Vzhledem k tomu, že tady popisují vlivy sociálního prostředí rodiny, měl bych se také zmínit o rizicích tohoto prostředí, která vznikají tehdy, když rodiče plní svou roli neuspokojivě. V takových případech negativní důsledky výchovy jsou větší, pokud je také dítě k disharmonickému vývoji osobnosti predisponováno. Spolu s dalším rizikem jsou tyto vlivy nejčastěji zastoupeny právě u dětí ze Speciální internátní mateřské školy Drahaňská v Čimicích. Tím druhým rizikem jsou děti z neúplných rodin.

V takovýchto rodinách je výchova pochopitelně náročnější hlavně proto, že jeden rodič chybí. Skoro by se dalo říci, že pečující rodič ani nemůže být schopen poskytnout všechny sexuálně odlišné vzorce chování, jaké by dítě potřebovalo. Takový rodič se většinou chtít nechtít musí stavět do role více dominantní, čímž v dítěti může vyvolat více vzdoru. Rodič je do této role víceméně zahrán situací, ve které se nachází. Pokud se o svou zodpovědnost a pravomoc nemůže rozdělit s někým jiným, je jeho pozice i pochopitelná. Role jednoho rodiče je navíc poměrně náročná z citového hlediska. Samotný rodič nemající podporu partnera se musí vyrovnat s tím, že je na všechno sám.³⁹

Pokud tedy jednomu rodiči nepomáhají například prarodiče (či jiní lidé), dítě nemá možnost pozorovat jedince opačného pohlaví, než je rodič, který se o něj stará. To může v dítěti zanechat poměrně velice nežádoucí důsledky. I situace rodiče je o mnoho lepší v případě, že není na výchovu dítěte sám. V naší společnosti se tato situace týká především osamělých matek, kdy dítěti chybí otcovská autorita a vzory mužského chování.

Situaci rozvodu dítě předškolního věku nemůže pochopit v jejích souvislostech. Proto se často stává, že dítě vedené svým egocentrismem, který je pro tuto vývojovou etapu člověka příznačný, pokládá rozvod rodičů za svoji chybu a vyčítá si ho.

Právě v rodinách, kde otec opustí matku s malým chlapcem, může dojít k tomu, že chlapec se na matku upne a ztratí maskulinní rysy ve svém chování. Vágnerová mluví o tzv. „maminčinu mazánkovi“, kterému matka bez sociálních kontaktů nemůže nahradit přirozený a zdravý vývoj. Chlapec je později velmi znevýhodněn svým chováním. Neumí navazovat normální vztahy a je ve svém vývoji ochuzen.⁴⁰

Pedagogické zvládání agresivního jednání

„Očekávání, že se podaří vypracovat návod ve smyslu receptu, jak s agresí dětí zacházet, je nerealistické.“⁴¹

Tuto část své práce jsem musel začít právě tímto citátem. Jako v každém pedagogickém procesu i v pedagogice předškolní není žádné pravidlo nebo recept, který by šlo používat stále dokola.

Je jasné, že právě v mateřské školce je velice nutné nedělat příliš veliké omyly při výchově dětí, protože takové chyby by se pak již nemusely dát zvrátit.

Právě v dnešní době je však těžké dobře rozlišit v chování dítěte agresi a zároveň vysvětlit dítěti, že takové chování není správné. Problém je např. v tom, že děti, zahlcované násilím z multimediálních zdrojů, nechápou své jednání jako něco výjimečného. Je totiž pro ně normální. Normalita agrese je vlastně celospolečenským problémem. S tím souvisí i skutečnost, že i vychovatelé některé jednání dětí již jako agresi nevyhodnocují. Proto je potřeba, aby jak vychovatelé tak rodiče nebo další lidé, kteří se s dětmi často stýkají, se pozorně soustředili na jakékoli dětské spory a incidenty. I v malých a na první pohled malicherných problémech a rozepřích je potřeba sledovat chování dítěte. Na drobných rozepřích jde zároveň velmi dobře dětem vysvětlit jak jinak než násilím řešit své spory.

Přemíra podnětů

Děti jsou velmi choulostivé na přemíru podnětů. Je to pochopitelné, protože dítě které nestíhá pochopit, co všechno se kolem něj odehrává, prostě přestane vnímat úplně, anebo se začne chovat agresivně. Agrese se může obrátit proti spolužákům, hračkám nebo proti sobě samotnému.

O přemíře podnětů lze hovořit i tehdy, sdílejí-li dvě různě staré děti společný malý prostor a musí v něm vykonávat činnosti bez možnosti respektovat potřeby odpovídající jejich věku.

Vychovatel by měl být vnímavým pozorovatelem a dobře odhadnout skutečné potřeby dítěte, včetně respektu k jeho potřebě dostatečně odpočívat, trávit čas také v klidu a o samotě. Měl by dítěti vytvořit možnost takové „útočiště“ spontánně vyhledávat, když má chuť. Pochopitelně, že např. potřeba trávení času o samotě nemůže být v mateřské škole tak úplně splněna. Pokud by šlo pouze o pedagoga a pokud bychom mohli brát jako čas o samotě i čas, kdy se vychovatel nebo pedagog přímo nestará, jen jaksi z dálky přihlíží, pak snad je možné takovou situaci vytvořit i v mateřské školce. Bohužel to není tak jednoduché. Dítě ve školce prostě čas samo pro sebe nemá. Stále je spolu s dalšími dětmi ostražitě sledováno.

Odpočinek

Nekvalitní nebo nedostatečný spánek může být další příčinou agrese. Děti, které nejsou zvyklé na pravidelné vstávání, s tím mohou mít ve školce problémy, které mohou přerůst právě do agresivního jednání. Co může dětem ještě narušit spánek je přechod ze zimního na letní čas. Je také potřeba dobře připravit lůžko i lůžkoviny a zajistit, aby v místnosti určené ke spaní nebylo mnoho světla nebo hluku a měl by v ní být čerstvý vzduch. Usínající rituály by se měly omezovat na minimum, např. čtení pohádky. V žádném případě by dítě nemělo usínat u televize nebo s walkmanem.

Vychovatel by měl věnovat pozornost tomu, jak dítě odpočívá. Měl by vytvářet podmínky pro to, aby dítě mohlo spontánně volit dle svého temperamentu a osobnosti celkově, jaké typy odpočinku bude preferovat. Domnívám se, že právě v tomto období se tvoří zvyky dítěte pro celý život a je velmi důležité, aby vychovatel dobře odpozoroval přirozené projevy dítěte a snažil se mu je v maximální míře umožnit.

Únava organismu

Jedna varianta únavy organismu souvisí s nemocí. Agrese se v tomto případě projeví jako reakce na ještě nevyrovnaný stav organismu, který se po nemoci teprve snaží zajistit si rovnováhu. V tomto případě mluvíme o latentní nebo chronické únavě. Účinná obrana je sice jednoduchá, ale v praxi jen velmi těžko proveditelná. Změna prostředí, dlouhodobé pobyty v přírodě, snížení zátěže, změna denního rytmu či rozmanitější strava - to vše by bezpochyby pomohlo. V mateřské škole je to ovšem zcela neproveditelné.

Za druhou variantu únavy organismu můžeme považovat sníženou odolnost, tedy menší schopnost vypořádat se se zátěží. Z toho plyne menší schopnost vyrovnávat se s novými podněty a zpracovávat tyto podněty. Následný zmatek v dětském mozku může vyvolat celou řadu reakcí, pochopitelně i agresivní chování. Na přetížení organismu může ale jedinec reagovat mnoha způsoby, např. regresí nebo jiným druhem úniku či racionalizací svého jednání.

Handicap dítěte

Jiným důvodem agresivního jednání může být určitý handicap dítěte. Handicap se v rodině dítěte vůbec nemusel projevit negativně, protože rodina na

něj brala ohled. Bohužel vrstevníci a to právě v mladším věku většinou jakýkoli rozdíl oproti normálu velmi rychle odhalí a zaujmou k němu záporný postoj. Takový handicap může případně zhoršit zařaditelnost do her, pokud se jedná o senzorio-motorické handicap nebo třeba poruchy řeči. Dítě pravděpodobně bude vnímat chování vůči sobě jako agresi, a tak na ni bude odpovídat stejně. Je velice těžké přimět dítě, kterému se jednou ostatní vysmáli, aby se opět pokusilo s nimi si hrát. Není to však situace zcela neřešitelná a dá se s ní poměrně dobře pedagogicky pracovat.

Chybná interpretace

Někdy se může stát agrese prevencí na dítětem očekávaný útok. Pokud ale žádný útok nepřichází, když například dítě špatně pochopilo signály jiného dítěte, je jeho jednání neadekvátní.

Správné pochopení signálů, které ostatní k dítěti neustále vysílají, vychází z vlastní zatím dosažené zkušenosti. Tuto zkušenost dítě získalo převážně ve své rodině, tedy v poměrně malém vztahovém rámci. Co v jedné rodině znamená veselé škádlení a běžnou hladinu hlasitosti projevů, to je v jiné považováno za nepřijatelné chování a může vyústit v hádku. Proto je potřeba neustále mít na zřeteli právě fakt, že každé dítě přichází do školky z jiného prostředí.

Reakce na novou situaci

Je třeba si uvědomit, že agrese dítěte vůbec nemusí souviset s aktuálním prostředím. Nemusí to být pouze reakce na probíhající situaci. Agresí se může projevat reakce dítěte na stres v rodině způsobený něčím, co by nám dospělým přišlo veskrze pozitivním. Klasickým příkladem je narození mladšího sourozence.

To opět souvisí s již zmíněnou dobrou orientací dítěte v nové situaci a jeho možností do ní aktivně zasahovat. Rodiče by měli dítě v uvedeném případě na příchod sourozence připravovat, zapojovat do péče o něj, vyprávět o něm samém jako o miminku a také, jaké to bude, až mu sourozenec vyroste a bude mu rovnocenným partnerem.

Praktická část

Speciální internátní mateřská škola Drahaňská, Praha 8 - Čimice

Zřizovatel a financování

Zřizovatelem mateřské školy Drahaňská je Magistrát hlavního města Prahy. Školka spadá pod Ministerstvo školství, mládeže a tělovýchovy a odtud je také financována. Rodiče přispívají pouze na stravné, které je stanoveno na 52,- Kč na den.

Způsob fungování mateřské školy

I když myšlenka mateřské školy je stará přibližně 200 let, v dnešní uspěchané době se pro nás stává zcela nepostradatelnou. Pro mnohé je ale obyčejná mateřská škola stále nedostatečnou pomocí. Rodiče, kteří se sami ocitají ve vážných problémech a musí řešit krizové životní situace, nemají dostatek času, schopností a prostředků na zajištění hmotného zaopatření a správný duševní rozvoj svých dětí. Právě v takovém případě musíme rodičům podat pomocnou ruku. Speciální internátní škola Drahaňská zabezpečuje cílenou péči o dítě, dozor, ochranu zdraví dětí a splňuje i požadavek na odpovídající trávení volného času. Mateřské školy obecně fungují jako instituce, které doplňují rodinnou péči a kladou si speciální vzdělávací cíle. Dítě se v mateřské škole zapojuje do skupiny svých vrstevníků a připravuje se zde na povinnou školní docházku. Školka by měla napomáhat socializaci dítěte a jeho dobrému začlenění do společnosti. Tento vývoj, začlenění a vzdělávání, které mateřská škola poskytuje dětem, je zprostředkováno pomocí hry, tedy formou pro děti velmi přístupné a zábavné.

Skupina vrstevníků je pro dítě velmi důležitá. Kolem čtvrtého roku života dítěte pro ně začíná být důležité uznání dětí stejného věku. Děti se v té době učí od svých vrstevníků. Zjišťují, co je to autorita mimo rodinu. Setkávají se s nepřátelstvím od jiných dětí a učí se s ním vyrovnávat, reagovat na ně.

Speciální internátní mateřská škola je celoroční zařízení, které je jakýmsi mezistupněm mezi rodinou a dětským domovem. Usiluje o zlepšení životních podmínek dětí sociálně, fyzicky nebo psychicky ohrožených či znevýhodněných.

Stejně jako všechna ostatní zařízení předškolní péče se snaží o všestranný rozvoj dítěte.

Školka je určena dětem z dysfunkčních rodin. Do mateřské školy jsou děti zařazovány na základě návrhu Oddělení sociálně právní ochrany dítěte (OSPD) a se souhlasem alespoň jednoho ze zákonných zástupců nebo na základě předběžného opatření. Toto je důvodem, proč může být dítě do školky přijato kdykoli v průběhu celého roku. O výjimkách rozhoduje ředitelka a sociální pracovnice podle kapacity zařízení, situace v rodině, po případě podle stavu dítěte.

Je možné přijmout dítě na návrh jiné školy, která nezvládá problémového žáka. Většina takto přeřazených dětí z jiné školky je do Čimic převedena kvůli agresivnímu jednání a neschopnosti zařadit se do kolektivu. Další způsob, jak se děti dostávají do speciální internátní mateřské školy, je návrh pedagogické poradny či zdravotnického zařízení. Vždy však po konzultaci s oddělením sociální a právní ochrany dítěte.

Při nástupu dětí do školy (z pravidla to bývá pondělí) jsou děti prohlédnuty od zdravotnice, která kontroluje zdravotní stav dítěte. Zjišťuje také, zda je dítě čisté, nemá pohmožděniny nebo není jinak zanedbávané. Celkový zdravotní stav dětí je sledován ve spolupráci s dětskými lékaři podle bydliště dítěte. Školka nemá svého lékaře, ke kterému by děti chodily. Rodiče nebo zákonní zástupci dětí jsou povinni děti k lékaři sami odvést. Školka to za ně neudělá.

Za bezpečnost dětí ve školce odpovídají pochopitelně pedagogičtí pracovníci. Celodenně jsou u jedné třídy současně učitelka s vychovatelkou. V nočních hodinách je třída pod dozorem pouze jedné učitelky. Kapacita jedné třídy je patnáct dětí. Třídy jsou ve školce dvě, takže celková kapacita mateřské školy je třicet dětí. Individuální logopedická péče a rozvoj komunikačních schopností a dovedností zajišťuje denně logopedka.

Ve školce je hlavní podmínkou respektování individuálních potřeb dítěte. Na dítě je nutné klást pouze přiměřené nároky, respektovat jeho soukromí a vytvářet nestresující, klidné prostředí. Smysluplná a přiměřená pravidla chování, normy a jejich důsledné dodržování jsou podmínkou a nutností. Speciální mateřská škola má svůj přesný denní režim, kterým se děti i pedagogové řídí. Tento režim je nastaven podle potřeb dětí s dostatečně dlouhou dobou na všechny úkoly tak, aby děti nebyly ve stresu ze spěchu. Dostatek času je věnován jak na

dobu spánku, tak i na osobní hygienu, jídlo a v neposlední řadě i na zájmovou činnost dítěte. Prostředí školky je velmi rozmanité, aby co nejvíce podněcovalo k činnostem a aby děti nutilo něco dělat, nejen pasivně přijímat. Základní myšlenka zařízení je „jsme zde pro dítě, ne dítě pro nás“. Z tohoto motto pochopitelně vychází i způsob práce s dětmi. Snaha přizpůsobit se potřebám dítěte a reagovat na dítě kladně je velká. Nejde ale o vytváření skleníkového prostředí, kde by děti byly odříznuty od světa, ale právě naopak o začleňování dětí do běžné reality, která je většinou odlišná od reality, kterou děti znají z domovů. Velice důležitá je také spolupráce s rodiči, kteří se musí naučit, že na prvním místě jsou jejich děti a potom problémy jich samých i jejich požadavky. Rodiče jsou pro školku rovnocennými partnery a to hlavně proto, že celá snaha školky i rodičů je, aby se dítě mohlo zařadit do společnosti zcela normálních vrstevníků a chodit do normální školky či školy. Vzájemná důvěra a respekt jsou pro společnou práci nesmírně důležité. Je nutné uvědomit si příčiny selhání rodičů, snažit se je pochopit, přijmout jejich zvláštnosti, hodnoty a životní styl, nevnucovat jim to, co je správné pro většinu. Aktivní spolupráce a komunikace by měly být samozřejmostí. Důležité je, že tam kde jsou tyto podmínky splněny, výsledky se dostávají velmi záhy.

V souladu s obecně závaznými právními předpisy má Speciální internátní mateřská škola Drahaňská v oblasti své činnosti specifické poslání.

Přijímá děti:

- z rodin, jejichž rodinné zázemí trpí různými nedostatky, tzn. děti, které jsou traumatizovány rozvratem rodinných vztahů
- vyrůstající v neúplné rodině, kde někdo z rodičů působí dysfunkčně
- v tom či onom smyslu zanedbané a přímo či nepřímo vystavené ohrožení
- jejichž rodiče jsou ve výkonu trestu
- z rodin, kde se vyskytuje závislost na alkoholu, drogách nebo jiných psychotropních látkách
- které jsou hyperaktivní, neurotické či děti, které mají poruchy chování nebo opoždění ve vývoji

Funkce Speciální internátní mateřské školy Drahaňská:

- prevence a kompenzace negativních výchovných vlivů na vývoj dítěte

- před těmito vlivy dítě chrání a to i v případě potřeby i možností úplné separace od rodiny (na dobu nezbytně nutnou a vždy s jejím souhlasem) i o sobotách a nedělích
- všemi dostupnými prostředky, v úzké spolupráci s OSPD a dalšími odborníky, usiluje o znovu naplnění základních funkcí rodiny tak, aby dítě pokud možno zbytečně o vlastní rodinu nepřicházelo
- svými návrhy se podílí na urychleném řešení životní perspektivy dítěte v těch případech, kde rodina přestala plnit své základní povinnosti vůči dítěti, škodí mu nebo je ohrožuje v samotné existenci. V tomto směru má školka pouze právo poradní, nikoli rozhodovací.

Zaměřením mateřské školy je ochrana dětí před sociálně patogenními vlivy v rodinách, které negativně ovlivňují a ohrožují jejich vývoj a výchovu. Cílem je omezení nebo případně naprosté eliminování působení patogenních vlivů v dysfunkční rodině. Takového ideálního stavu je skoro nemožné dosáhnout. Práce s dítětem, ale i celou rodinou, je trpělivě uskutečňována někdy i několik let, aby došlo k vytvoření odpovídajícího, dostatečně kvalitního zázemí pro život, rozvoj a výchovu. Mateřská škola se snaží dát dětem právě ty samé možnosti, jako mají děti z funkčních rodin. Pochopitelně, že tato práce se nikdy nebude moci s rodinou rovnat, ale přeci jen je to veliký krok na cestě ke kvalitnímu životu dětí, které školku navštěvují.

Vývoj výzkumného projektu

Od samého počátku bylo mým záměrem zkoumat projevy agresivního chování u dětí, neboť mě tento problém osobně znepokojuje. Zprvu se však naskytovalo zkoumat spíše děti školní, jelikož jsem ve školním roce 2004/2005 učil na základní škole. Fakt, který mě od takové studie zrazoval, byl ten, že projektů, prací a zkoumání na toto téma je poměrně mnoho a i když své práci nechci podsouvat velký vědecký význam, přišlo mi správné pokusit se zpracovat spíše problematiku v literatuře ne tak frekventovanou. Proto jsem obrátil svou pozornost k dětem výrazně mladším, k dětem v předškolním věku.

Od počátku září 2005 jsem tedy začal navštěvovat Speciální internátní mateřskou školu Drahaňská, kde mi vyšli velmi vstřícně co se týkalo mých prací a mého výzkumu. Až v prostředí mateřské školy jsem pochopil, jak těžké bude

zpracovat projekt, jaký jsem si předsevzal, dobře a nezkresleně. Zároveň jsem si uvědomil, že pokud budu chtít, aby můj výzkum měl nějakou cenu, bude nutné zaměřit se na něco více než jen na agresivní chování. Proto jsem se krom pozorování dětí soustředil i na pozorování učitelek a vychovatelek, které ve školce děti vedou.

Cíl výzkumného projektu

Cílem této práce se staly nejen agresivní projevy v dětských hrách a konání, ale i pedagogické zvládání dětské agrese. Hlavní koncepce mého výzkumu je tedy pozorování agresivního chování a pedagogického zvládání v průběhu celého dne a následný rozhovor se sociální pracovnící mateřské školy Drahaňská.

Základní cíle pro výzkum byly zformulovány následovně:

- Cílem je zjistit, jak se budou lišit projevy agresivního chování u chlapců a děvčat.
- Jaký druh agresivního jednání děti předškolního věku nejčastěji používají.
- Zjistit zda a jak se agresivita mění s věkem dítěte.
- Zjistit jaká je nejčastější reakce učitelek a vychovatelek na projevy agresivního chování dětí.

Hypotézy

- Bude se lišit četnost projevů agresivního chování u chlapců a děvčat?

Předpokládám, že četnost projevů agresivního chování se nebude příliš lišit, i když očekávám, že u dívek se bude projevovat méně. Bude se však lišit druh agresivního chování. Chlapci budou mít sklon spíše používat fyzickou převahu a budou tedy spíše používat sílu a přímý kontakt. Dívky budou naopak spíše používat agresivitu nepřímou, kde nebude hrát hlavní roli jejich síla.

- Bude se lišit četnost projevů agresivního chování s věkem?
Myslím, že s věkem se bude četnost agresivního chování zvyšovat.
- Využívají starší děti jiné druhy agresivity než děti mladší?

Jsem přesvědčen, že tomu tak bude. Starší děti budou ve svém jednání více rafinované a budou se snažit, aby své jednání skryly, neboť již většinou chápou, že takové jednání je špatné. Naopak mladší děti se budou asi více rozčilovat,

křičet či plakat. Mladší děti tedy budou používat takové druhy agresivního chování, které je jim dostupné.

- Jaké metody učitelka ke kárání zvolí?

Očekávám, že většina metod, které učitelky a vychovatelky použijí, budou spíše mírným a uklidňujícím napomenutím.

Metodika

Metody výzkumného projektu

Po vymezení cílů jsem se soustředil na výběr vhodných metod. Pro účel své práce jsem nakonec vybral metodu pozorování a metodu rozhovoru. Snažil jsem se metody zvolit tak, aby zahrnovaly kvalitativní i kvantitativní zkoumání.

Pozorování

Pro cíle výše uvedené jsem zvolil kvalitativní metodologii strukturovaného pozorování, metodu induktivní. Tuto metodu sledávám pro zodpovězení otázek nejvhodnější. Podle Dismana je cílem kvalitativního výzkumu možnost zjistit další do té doby neznámé skutečnosti a vztahy, je to možnost, jak si ověřit hypotézy.⁴²

Ke své práci jsem učinil dvě strukturovaná zaměřená pozorování, jak o nich mluví Svoboda.⁴³ První z nich bylo pozorování dětí a jejich agresivního chování, druhým pak pozorování učitelek a vychovatelek, které se o děti starají.

Podmínky exaktní diagnostiky jsem se snažil dodržet beze zbytku.

Pozorování agresivních projevů u dětí

Pozorování agresivních projevů u dětí jsem prováděl při běžném provozu školy. Každé pozorování trvalo vždy 30 minut, ale s dětmi jsem strávil pokaždé mnohem více času. Jen určitou půl hodinu jsem si vedl záznam svého pozorování. Mou snahou bylo, abych svým pozorováním postihl celý den dětí ve školce nebo alespoň jeho větší část. Všechna pozorování se uskutečnila mezi 7:30 ráno a 18:00 večer. Zůstat s dětmi déle nebylo možné vzhledem k provozu školky. Předem jsem si vypracoval plán a rozpis, v kolik hodin budu pozorování provádět, abych postihl celou dobu, kdy s dětmi mohu být.

Několik prvních pozorování jsem učinil bez zápisových archů. Hlavním důvodem tohoto volného pozorování bylo, dobré seznámení se s dětmi. Chtěl

jsem, aby se přede mnou nepředváděly a aby si zvykly na mojí přítomnost. Část pozorování jsem si s dětmi hrál, část jsem zůstával stranou a jen se díval. Po deseti takových pozorováních, když už si děti zvykly, jsem přistoupil k pozorování strukturovanému.

Vždy v určený čas jsem si začal do předem připravené tabulky zaznamenávat projevy agresivního chování dětí. Při této činnosti mě děti viděly a poprvé se některé ptaly, co si píšu a zda jim to přečtu. Řekl jsem jim, že si jen musím něco zapsat, abych to nezapomněl. Kupodivu to fungovalo a děti již vícekrát nejevily o moje archy zájem. Nikdy jsem také arch příliš neukazoval, snažil jsem se zaznamenávat si své poznámky klidně a nenápadně.

Na pozorování agresivních projevů u dětí jsem si vytvořil zápisovou tabulku (Tabulka 1) s těmito kategoriemi:

1. Mumláni si pro sebe, pošklebky – do této kategorie spadají všechny podobné projevy odporu, nespokojenosti a mírné agresivity, která není ještě zcela jasně obrácena vůči jinému dítěti nebo věci. Mé očekávání, že bude tento druh agrese nejčastěji používán nejmenšími dětmi se nakonec ukázal jako správný.
2. Nadávky na druhé – tato kategorie je poměrně jednoznačná. To co však nebylo příliš jednoznačné, byla skutečnost, zda dítě to či ono slovo za nadávku samo pokládá nebo zda si vůbec uvědomuje, co říká. Proto (možná paradoxně) ne všechna sprostá a vulgární slova byla do této kategorie zařazena.
3. Úmyslné kažení radosti, braní hračky – tento název zahrnuje všechny projevy agresivního chování, které nejsou namířeny přímo proti osobě, ale jsou jasnou deklarací toho, co by se dotyčnému mohlo stát, pokud by odporoval. Braní hračky a rozšlapávání báboviček je zcela běžné a právě takovéto projevy byly zaznamenávány do této skupiny.
4. Fyzické – štípání, tahání, šťouchání – do tohoto oddělení jsem zapisoval všechny přímé agresivní kontakty dětí, které však nebyly přímo eliminační.
5. Křik a pláč – je také poměrně jednoduše vymezená kategorie, do které spadá agresivní chování, které se projevuje velmi vysokou hladinou decibelů. Nepatří sem, pokud se dítě rozpláče, protože upadne, ale pouze

pokud použije pláč nebo křik k prosazení sama sebe a to v jakémkoli ohledu.

6. Rvačka a amok – myslel jsem dlouho, že právě tato kategorie zůstane prázdná a v duchu si připravoval různé texty do závěru své práce o tom, že to s projevy agresivního chování a s násilím v mateřské škole není tak hrozné, jak se říká. Bohužel jsem musel i tuto kategorii částečně zaplnit. Jedná se tedy o rvačky, dalo by se říci bitky na „život a na smrt“, kdy jsou děti ve své zlobě zataženy tak daleko, že opravdu ztrácejí kontakt s realitou a jejich smysly přestávají fungovat normálním způsobem.

Mým cílem bylo zaznamenat počet projevů agresivního chování, věk a pohlaví dítěte, které se agresivně projevilo. Nesnažil jsem se dělat profil jednotlivých dětí.

Pozorování pedagogického zvládnutí dětských agresivních projevů

Zatímco děti nevěděly, že jsou pozorovány, jejich učitelky a vychovatelky s touto skutečností byly seznámeny. Proto pochopitelně v tomto ohledu je potřeba brát výsledky mého zkoumání s určitou rezervou. Na druhou stranu si myslím, že během doby co probíhal můj výzkum, jsem toho v mateřské škole v Čimicích viděl, slyšel a zažil tolik, že mohu svědomitě říci, že se přede mnou učitelky a vychovatelky nepřetvařovaly.

Stejně jako na pozorování dětí jsem i na pozorování učitelek a vychovatelek použil metodu zaměřeného pozorování.

Na pozorování pedagogického zvládnutí dětských agresivních projevů jejich učitelkami a vychovatelkami jsem si vytvořil zápisovou tabulku (Tabulka 2) s těmito kategoriemi:

1. Žádná reakce, nic – čas od času učitelka nechá agresivnímu chování dětí volný průběh. Přestože vidí, že děti se chovají agresivně, nezakročí. Takové jednání je pochopitelné a myslím, že i dobré v případě, že se nejedná o nic závažného a že děti samy usilují o nápravu takového jednání. Pokud děti samy vidí, že určité jednání je špatné a pokoušejí se něco s tím udělat, pak je jedině dobře, že jim nechá učitelka volné ruce. V případě, že by právě v tuto chvíli chtěla do konfliktu vstupovat učitelka jako rozhodčí mohla by situaci ještě více vyhrodit, a proto je dobře, že občas jsou děti

ponechány ve svých sporech samy. Nikdy se nejednalo o příliš vyhraněné situace.

2. Gesto, mimika – v některých případech se reakce učitelky omezily pouze na významný pohled nebo zakroucení hlavy. Jindy musely učitelky již pohrozit. Stále se však jedná o reakci, která není přímo intervenční, tedy děti jsou ponechány ve své činnosti a mohou dále pokračovat jen s připomenutím toho, aby se začaly ovládat.
3. Milé napomenutí – je takový způsob reagování na některé druhy agresivního chování, které v sobě zahrnuje něhu a pochopení a snaží se láskyplnou větou, uklidnit dítě a přimět ho k tomu, aby upustilo od chování, které není správné.
4. Milé napomenutí s vysvětlením (trest) – od milého napomenutí se liší tím, že poté co je dítě odrazeno od agresivního jednání, je mu vysvětleno, proč tomu tak je. Proč nemůže brát jiným hračku, anebo proč právě teď nemůže jít na houpačku. Tento způsob je pochopitelně pro učitelky a vychovatelky poměrně náročnější, než prosté konstatování „tohle nesmíš, Pavlíčku“. Přesto je velmi důležité, aby právě tímto způsobem učitelky co nejčastěji reagovaly. Trest může přijít i mile a například zákaz hraní si s nějakým typem hračky, kterou dítě ničilo, když je proveden mile, může mít na dítě větší vliv než křik.
5. Rázné napomenutí – se liší od milého napomenutí převážně v tónu hlasu a mimice. Z takového napomenutí je na první pohled jasné, že dítě něco zkazilo nebo provedlo a okamžitě si je toho vědomo. Do této kategorie jde zařadit i zvýšený hlas učitelky nebo vychovatelky. Patří sem rázné vystupování a rezolutnost při jednání s dětmi.
6. Rázné napomenutí s vysvětlením (trest) – vlastně již z výše uvedených popisů vyplývá, o co se jedná. Vysvětlení v tomto případě bylo většinou prováděno stručně a jasně také proto, že ten kdo byl takto kárán, si velmi dobře uvědomoval, co udělal a také dobře věděl, že je to špatně.
7. Fyzické tresty – i přesto, že děti ve školce jsou často nezvladatelné a občas se chovají opravdu hrozně, nebylo nikdy nutné zasahovat násilím proti násilí.

První pozorování, která jsem prováděl ještě bez zápisových tabulek pomocí metody volného pozorování mi také pomohla lépe definovat a navrhnout Tabulku 2.

Rozhovor

První část mé praktické práce je zaměřena kvantitativně. Abych získal lepší přehled o situaci, rozhodl jsem se tedy k tomuto šetření přidat i pohled kvalitativní. Proto jsem požádal paní Fiřtovou, sociální pracovníci mateřské školy, o rozhovor. Šlo mi hlavně o to pochopit práci učitele a vychovatelek s dětmi z pohledu lidí, kteří vidí situaci dítěte v celku jeho rodiny a domácího prostředí. Navíc paní Fiřtová vede supervize s učitelkami a vychovatelkami, které se ve školce pravidelně konají, a na nichž se řeší právě agresivní chování dětí. Její postřehy a názory podložené dlouholetou praxí tak mohou umožnit lepší pohled na data, která jsem svým pozorováním získal.

Výsledky zkoumání

Během svých pozorování jsem si průběžně zápisové archy vyhodnocoval a proto jsem již v polovině praktické části své práce mohl učinit jakési předběžné závěry. Od konečných výsledků se tato průběžná hodnocení příliš nevzdalovala a to mě ujišťuje minimálně v tom, že celé pozorování bylo prováděno konstantně, podle stejných měřítek.

Na hlavní cíle své práce tedy mohu s pomocí nasbíraných dat a výsledků odpovědět.

Výsledky pozorování projevů agresivity u dětí

Během 80 třicetiminutových pozorování jsem u dětí celkem zaznamenal 433 projevů agresivního chování. Nejčastějším projevem agresivního chování bylo „Braní hračky a úmyslné kažení radosti“, které jsem zaznamenal celkem 105 krát (Tabulka 3 a Graf 1). Druhým nejčastějším projevem agresivního chování je mumláni si pro sebe a pošklebky. Poměrně milým překvapením pro mě bylo, že za všechna pozorování jsem zaznamenal jen 15 rvaček.

Co se týče rozložení agresivních projevů podle pohlaví, z pozorování vyplývá, že chlapci mají na svědomí přibližně 2/3 z celkového počtu. Dívky jsou v souladu s mým očekáváním méně agresivní. Podle mého výzkumu se projevy

agresivního chování liší mezi dívkami a chlapci v tom, že dívky nedohrávají své spory tak daleko jako hoši. Dívky si dříve než hoši uvědomují následky svého jednání a lépe již v tomto věku vyhodnocují jaká jsou pro a proti. Navíc dokáží ovládat lepší strategie k uspokojení své potřeby. Chlapci jsou v předškolním věku velice impulsivní a zdaleka nedovedou tak dobře jako dívky domyslet následky svého jednání. Na druhou stranu není rozdíl mezi chlapci a dívkami propastný.

V rozdělení podle věku jsem se také nedočkal, žádných překvapení. Rozdělil jsem si děti do 4 skupin (Tabulka 5 a Graf 3). Zcela nejproblémovější skupinou jsou chlapci ve věku 6 - 7 let. Tito hoši jsou ve věku, kdy by již měli jít příští rok do školy, anebo už by do ní měli chodit letos. Právě v této skupině jsem zaznamenal všechny projevy z kategorie „Rvačka – amok“. Tito hoši již velmi dobře fyzicky vybavení, jsou vyšší a silnější než ostatní děti. Proto také stále svou sílu uplatňují. Je velmi těžké takové chlapce zvládat.

Naopak skupinou nejlepší vzhledem k mému výzkumu je skupina mladších děvčat ve věku 3 – 5 let. Jejich agresivní chování se spíše omezuje na kategorii „Úmyslné kažení – brání hračky“, kdy se holčičky občas přetahují o panenku. Někdy jejich spor přeroste ve štípnutí, ale není to tak časté jako u jiných skupin. V zásadě lze říci, že tyto výsledky byly také očekávány.

Dvě skupiny, které jsou v projevech agresivního jednání více méně vyrovnané jsou chlapci ve věkovém rozmezí 3 – 5 let a dívky ve věku od 6 – 7 let. Ani na jejich chování není nic neobvyklého. Zajímavým faktem je, že obě tyto skupiny používají přibližně stejné fyzického násilí (Graf 2).

Výsledky pozorování pedagogického zvládnání projevů agresivity

Trpělivost učitelek a vychovatelek ve Speciální internátní mateřské škole Drahaňská mě upřímně potěšila a velmi překvapila. Všechny učitelky a vychovatelky měly v podstatě stále úsměv na tváři a stále se snažily být na děti milé, laskavé a hodné. Pochopitelně, že pokud děti zlobily přespříliš, musely učitelky také přitvrdit a začít přísně trestat. Takových případů, však nebylo mnoho. Nejčastější způsob pedagogického zvládnání agresivního chování bylo „Milé napomenutí s vysvětlením nebo trestem“. Učitelky a vychovatelky použily tento způsob o málo více jak v ¼ případů (Tabulka 4 a Graf 4).

Učitelky nechávají děti, které už jsou dost rozumné, aby si problém mezi sebou vyřešily samy. Přitom však i tehdy jsou na blízku a bedlivě pozorují situaci.

Častokrát učitelkám stačí jen pohrozit prstem a zamračit se, aby dítě pochopilo, že dělá něco špatně. Ani jednou jsem při svém pozorování nezaznamenal, že by učitelka nebo vychovatelka použila fyzický trest. V mnoha případech by děti dostaly za takové lumpárny od svých rodičů určitě naplácáno, ale učitelky to vždy zvládly bez fyzického trestu.

Rozhovor s pí. Fiřtovou, sociální pracovnící Speciální internátní mateřské školy Drahaňská

Otázka: Vaše školka přijímá děti z rodin, které jsou alespoň částečně dysfunkční a navíc děti, které samy mají často problémy s chováním. Jak zajišťujete přípravu svých pracovníků na tuto okolnost a jak jsou pracovníci kontrolováni?

Odpověď: Již při nástupu nového pedagoga je nutné (rozhovorem) zjistit, zda bude mít pochopení, empatii, a samozřejmě „pevné nervy“ na tyto děti. Každý pedagog je povinen doplnit si (pokud nemá) vzdělání studiem speciální pedagogiky. Na pravidelných poradách se diskutuje o dětech. Porad se účastní učitelky, vychovatelky, sociální pracovník, zdravotník, logoped, asistent pedagoga (noční), ale rovněž alespoň 1x za měsíc provozní pracovníci. Je to důležité, protože prادلenky, uklízečky i kuchařky jsou s dětmi v denním kontaktu a mohou zaznamenat situaci, kterou je potřeba řešit (vše směrem k dětem).

Otázka: Jaký je podle vašeho názoru vývoj v projevech agresivního chování v posledních pěti letech ve vaší školce a obecně?

Odpověď: V posledních pěti letech je vývoj dá se říci spirálový. S agresí jsme se potkávali u dětí, které byly přijaty na základě návrhu OSPD se souhlasem rodiče. V rodině se většinou vyskytoval alkohol nebo drogy. Prarodič, který převážně o dítě v době léčby rodičů pečoval, nezvládal situaci natolik, aby se dítěti mohl aktivně věnovat. Dítě si potom agresí mezi vrstevníky vymáhalo svoje postavení. S rozšířením různých azylových domů pro matky s dětmi, azylových domů pro děti a pomocí občanských sdružení a poraden se situace vylepšila (např. Poradna pro občanství pracuje přímo v rodinách). V té době se snížil počet agresivních dětí. Nyní s nárůstem matek, které se ocitají na pokraji životního minima, se opět počet agresivních dětí zvyšuje.

Obecně si myslím, že počet agresivních dětí stoupá, protože rodiče mají na děti čím dál méně času.

Otázka: Jak pracujete s rodiči dětí, které mají častější problémy s agresivním chováním?

Odpověď: S rodiči dětí se snažíme udržovat co nejužší kontakt. To znamená, že mají možnost dítě navštěvovat kdykoliv, mají možnost dohodnout se s pedagogem a dítě si vykoupat, nebo uložit ke spánku. Pravidelně rodiče agresivních dětí zařazujeme do programů. Kontaktní masáže jsou o vzájemném doteku matky, popř. otce a dítěte. Masáž sama o sobě dává dítěti klid, uvolnění a v tomto případě jistotu, že ho maminka má jenom pro sebe. Rodiče s dětmi při návštěvách pracují. Společně kreslí, modelují, pečou perníčky. S rodiči pravidelně pracuje sociální pracovnice, zdravotnice, logopedka a pedagog, který má dítě na starosti (diagnostika atd.). Spolupráce s rodiči agresivních dětí je v té době intenzivnější.

Otázka: Za jakých podmínek má práce s rodiči dětí smysl a kolik se toho dá s rodiči dohodnout, má-li to opravdu fungovat?

Odpověď: Smysl to má v případě, že je rodič ochoten spolupracovat. V případě, že rodič nespolupracuje, se snažíme řešit problémy dítěte (i pokud se týká agrese) společnou schůzkou za účasti kurátora nebo sociálního pracovníka příslušného úřadu, dále odborníka ze strany lékaře, psychologa, atd. Snažíme se rodiče, který je přítomen, přesvědčit o nutnosti spolupracovat. Pokud se ani tak nestane, snažíme se vypracovat individuální plán tak, abychom dítěti dali co nejvíce v našem zařízení, bohužel bez účasti rodiče. I to se stává, je to však minimální.

Otázka: Jak často jsou prováděny supervize týkající se agresivních projevů a jejich pedagogického zvládnutí a jakou mají tyto supervize formu?

Odpověď: Supervize se dělají vždy po hlavním programu pedagogické porady, kdy se hovoří o všech dětech, vždy, co je nového u dítěte a co v rodině. V případě agresivního chování je to cca 1x za měsíc, kdy pedagogové dávají nové poznatky a ostatní se k tomu vyjadřují, říkají své názory a nápady na zlepšení

situace. Samozřejmě se s dítětem probírá celá rodina, jak to zvládá a co je ještě třeba vylepšit. Pedagog, který má dítě na starost ve třídě, má při supervizi úvodní slovo.

Otázka: Ze svého pozorování jsem zjistil, že chlapci jsou problémovější než děvčata, zaměřujete se právě na tento fakt při práci s učitelkami?

Odpověď: Při množství 15 dětí v malém prostoru jako jsou naše herny nelze zaměřit se na chlapce a dívky zvlášť, protože krom agrese se vyskytují u dětí další dysfunkce, které je potřeba řešit. S dostavbou (snad příští rok) pokojíčků se hodně věcí směřem k problémům dětí vyřeší.

Otázka: Zjistil jsem, že vlastně všechny rvačky, fyzické útoky s cílem poškodit oběť, byly vedeny od chlapců, kteří už by mohli chodit do školy, tedy už jim bylo 6 – 7 let. Tato skupina dětí je vůbec nejproblémovější ze všech. Jaké jsou vaše kroky ve zvládnutí této skupiny?

Odpověď: Snažíme se hodně zapojovat do práce s dětmi studenty, kdy „hodnější“ děti dostanou jakési úlohy. Studenti odcházejí s dítětem na procházku mimo areál zařízení. S dítětem dle instrukce pedagoga majícího službu ve třídě nakupují, povídají si o parku, nádraží, sídlišti, hřišti, zvířátkách a věcech, se kterými se na procházce setkají. Pedagogové potom mají prostor pro práci s agresivními jedinci.

Otázka: Myslíte, že vaše techniky práce s dětmi a práce s učitelkami jsou dostačující?

Odpověď: Vždy se dá každá práce zlepšovat. Takže i přesto, že máme v pracovním týmu lidi, pro které je naše školka druhou rodinou, snažíme se stále prostředí pro děti vylepšovat a s dětmi pracovat tak, aby se vracely do rodin šťastné a pohodové. V rámci „vylepšení“ navštěvujeme další zařízení a nebráníme se radám od jiných pedagogů.

Otázka: Co byste změnila, pokud by byla možnost (např. neomezené nebo větší finanční prostředky)?

Odpověď: Tak jistě prostor pro děti s pokojíky na spaní po 2-3 dětech. Současně aby tam byl prostor pro hraní tak, aby dítě mělo soukromí. Dále bych si přála pro

naše děti mít vlastní tělocvičnu. Do přání bych jistě uvedla také vlastního psychologa. Nebránila bych se výjezdovým pobytům s dětmi a jejich rodiči.

Otázka: Jsou učitelky doškolovány na externě pořádaných kurzech? Jak často a mohou si samy vybrat kam a na jaký kurz půjdou?

Odpověď: Ano, máme v tomto směru „požehnání“ ředitelky školy a směrem k ní v tomto případě opravdu mohu jenom chválit. Protože její přístup k dalšímu vzdělávání je benevolentní na přání pedagoga (samozřejmě týká se oboru) a sama na každé poradě tj.1x za 14 dní vždy dává svá doporučení a možnost výběru kurzů, které zjistila.

Vždy musí být zabezpečení dětí tak, aby nechyběl pedagog ve třídě. Pokud je kurz v pracovní době učitelky, zajišťuje se do třídy další pedagog, popřípadě praktikant.

Otázka: Za všechna svá pozorování jsem se nasetkal se situací, kdy by učitelky použily fyzického trestu, nebo jinak opětovaly násilí, přesto setkala jste se za svého působení s takovým jednáním učitelek?

Odpověď: Za dobu svého působení v mateřské škole jsem nic takového nezaznamenala. V jednom případě holčička označila učitelku, která ji údajně bila. Matka vše předala OSPD, dítě bylo vyšetřeno psychologem, který tvrzení dítěte zcela vyloučil. Tato učitelka je v současné době na mateřské dovolené a já jí pokládám za jednu z nejcitlivějších k dětem, takže se ztotožňuji se závěrem psychologa.

Otázka: Je takové jednání učitelky obhajitelné?

Odpověď: Takové jednání není v žádném případě přípustné a je neomluvitelné.

Otázka: V čem vidíte výhody vaší mateřské školy před jinými školkami vzhledem k práci s agresivními dětmi?

Odpověď: Já dávám na co nejužší spolupráci s rodinou dítěte a to včetně prarodičů. Dále možnosti pořádání klubových setkání rodičů. Dále je výhodou letitá spolupráce s dalšími odborníky ze stran psychologů, psychiatrů, neurologů a dětských lékařů.

Otázka: Z mého pozorování vyplývá, že v některé dny jsou agresivní projevy podstatně méně časté než v dny jiné. Snažíte se podchytit kdy, jak moc a jak často děti reagují větší mírou agresivního chování?

Odpověď: Agresivně se chovají děti nejvíce v pondělí při příchodu do školky, po návštěvách rodičů a také v době spojené před odchodem domů.

Otázka: S čím si ve školce nevíte rady? Máte nějaký problém související s agresivitou, který nemůžete vyřešit?

Odpověď: Někteří rodiče si nechtějí agresivní chování svého dítěte připustit. Pokud nakonec agresivní chování připustí, hledají viníka ve školce, nikoliv u svého potomka.

Závěry rozhovoru

Rozhovor se sociální pracovnící mateřské školy, paní Fířtovou, mi pomohl lépe pochopit a utřídit poznatky z mého pozorování. Možnost konfrontovat výsledky pozorování s paní Fířtovou, která má globálnější pohled na tuto problematiku, byla pro mou práci dozajista přínosem. Navíc jsem si díky rozhovoru mohl ověřit některé skutečnosti, které vyplývaly z mých pozorování. Je vidět, že při práci s učitelkami a vychovatelkami sociální pracovnice uplatňuje stejné postupy, o kterých mluvím, neboť je v jejich počínání soulad.

Z rozhovoru je patrné, že školka se snaží vyvážit svým přístupem tíživou situaci rodin. Proto musí být od rodin jasně oddělena a to je také důvodem zcela přesného řádu a rytmu každého školního dne. Na druhou stranu je jasné, že školka rodinu nikdy nenahradí a i to vedou pracovníci školky v patrnosti. Snaží se proto děti i jejich rodiče maximálně podporovat v nápravě situace, která děti do školky přivedla.

Závěr

Ve své práci jsem se pokusil nastínit problematiku agresivního chování dětí v předškolním věku a snažil jsem se vystihnout, jakým způsobem se s tímto problémem dokáží učitelky a vychovatelky vypořádat. Závěry práce lze shrnout do těchto bodů, které by měly přesně zodpovědět všechny cíle.

1. Projevy agresivního chování u chlapců a děvčat se nelišily, ale lišila se četnost těchto projevů. Chlapci byli během celého věkového spektra agresivnější, dívky zdrženlivější.
2. Nejčastějším projevem agrese bylo úmyslné kažení radosti, brání hračky.
3. Starší děti vykazovaly častější projevy agresivního chování než mladší děti u obou pohlaví.
4. Nejčastějšími reakcemi učitelek a vychovatelek na agresivní projevy dětí byla milá napomenutí s vysvětlením. Pedagogičtí pracovníci nikdy nepoužili fyzické tresty.

Ve své práci jsem se pokusil zodpovědně a pokud možno objektivně vystihnout, jaké problémy s chováním a agresivitou děti mají. Také jsem se snažil poukázat na způsoby jakými se učitelky a vychovatelky s dětským chováním snaží pracovat. Dnes, když píši závěr své práce, již přesně vím, jak by se na zkoumání tohoto problému dalo navázat komplikovanějším a jistě relevantnějším zkoumáním. S použitím dalších metod i s vylepšením a propracováním metod stávajících.

To v čem mě má vlastní práce obohatila, je jistě zkušenost při práci s dětmi. Povolání pedagoga nebo sociálního pracovníka v mateřské škole je velice krásné, ale také velmi vyčerpávající, a vyžaduje obrovskou dávku trpělivosti. Možnost mluvit s učitelkami, vychovatelkami a sociální pracovníci a pozorovat jejich práci s dětmi je pro mě určitě přínosné.

Při svém výzkumu jsem mohl přesně zjistit, jak pracuje zařízení tohoto typu. Měl jsem také možnost naučit se v takovém prostředí pohybovat, což pro mne bude jistě výhodou v mém budoucím zaměstnání.

Shrnutí

Současnost přináší mnoho příkladů agresivního jednání, kterého se mnohdy dopouštějí i velmi mladí jedinci. Tato práce se zabývá pozorováním agresivních projevů u předškolních dětí ve Speciální internátní mateřské škole Drahaňská, kam jsou umísťovány děti z dysfunkčních rodin. Cílem této studie bylo zmapovat agresivní projevy u dětí a jejich pedagogické zvládnání. Pro praktickou část své práce jsem použil metodu strukturovaného pozorování a rozhovoru. Během 80 sledování v průběhu celého dne, která jsem ve školce udělal, jsem zjistil různé typy agresivních projevů dětí a reakce učitelek a vychovatelek při jejich řešení. Projevy agresivního chování u chlapců a děvčat se nelišily, ale lišila se četnost těchto projevů. Chlapci byli během celého věkového spektra agresivnější než dívky. Starší děti vykazovaly častější projevy agresivního chování než mladší. Nejobvyklejším projevem agrese bylo úmyslné kažení radosti, braní hračky. Pedagogičtí pracovníci nikdy nepoužili fyzické tresty. Nejčastějšími reakcemi učitelek a vychovatelek na agresivní projevy dětí byla milá napomenutí s vysvětlením.

Summary

In the present times we can see a lot of examples of aggressive behavior which is often committed by young persons. This work is concerned with observation of aggressive behavior in pre-school children in the Special Boardinghouse Kindergarten Drahaňská, where are placing children from dysfunctional families. Objective of this project was chart aggressive behavior and its pedagogical management. For practice part of my search I use method of structured observation and interview. In the course of 80 monitoring in the tract of all day long, which I made in the kindergarten, I discover various types of aggressive behavior and its pedagogical management. Aggressive behavior of boys and girls are same but the count of it is different. Boys were more aggressive than girls in all age spectra. Older kids embody more frequent aggressive behavior than younger children. The most common aggressive behavior was on purpose spoil of enjoyment, taking toy. Pedagogical personnel never use physical punishment. The most common reaction on the aggressive behavior was a kind motion with explanation.

Přílohy

Kategorie agrese	Mumlání si pro sebe, pošklebky	Nadávký (na druhé)	Úmyslné kažení radosti: brání hračky	Fyzické-šfípání, tahání, šfouchání	Křik, pláč	Rvačka, amok	Poznámky
Jména dětí							

Tabulka 2

Reakce učitelky	Žádná reakce	Gesto, mimika	Milé napomenutí	Milé napomenutí s vysvětlením (trest)	Rázné napomenutí	Rázné napomenutí s vysvětlením (trest)	Fyzický trest
Jména dětí							

Kategorie agrese	Mumlání si pro sebe, pošklebky	Nadávky (na druhé)	Úmyslné kažení radosti: hračky brání	Fyzické- štípání, tahání, šfouchání	Křik, pláč	Rvačka, amok	Celkem
Chlapci	69	51	62	35	49	15	281
Dívky	31	21	43	28	39	0	162
Celkem	100	72	105	63	88	15	433

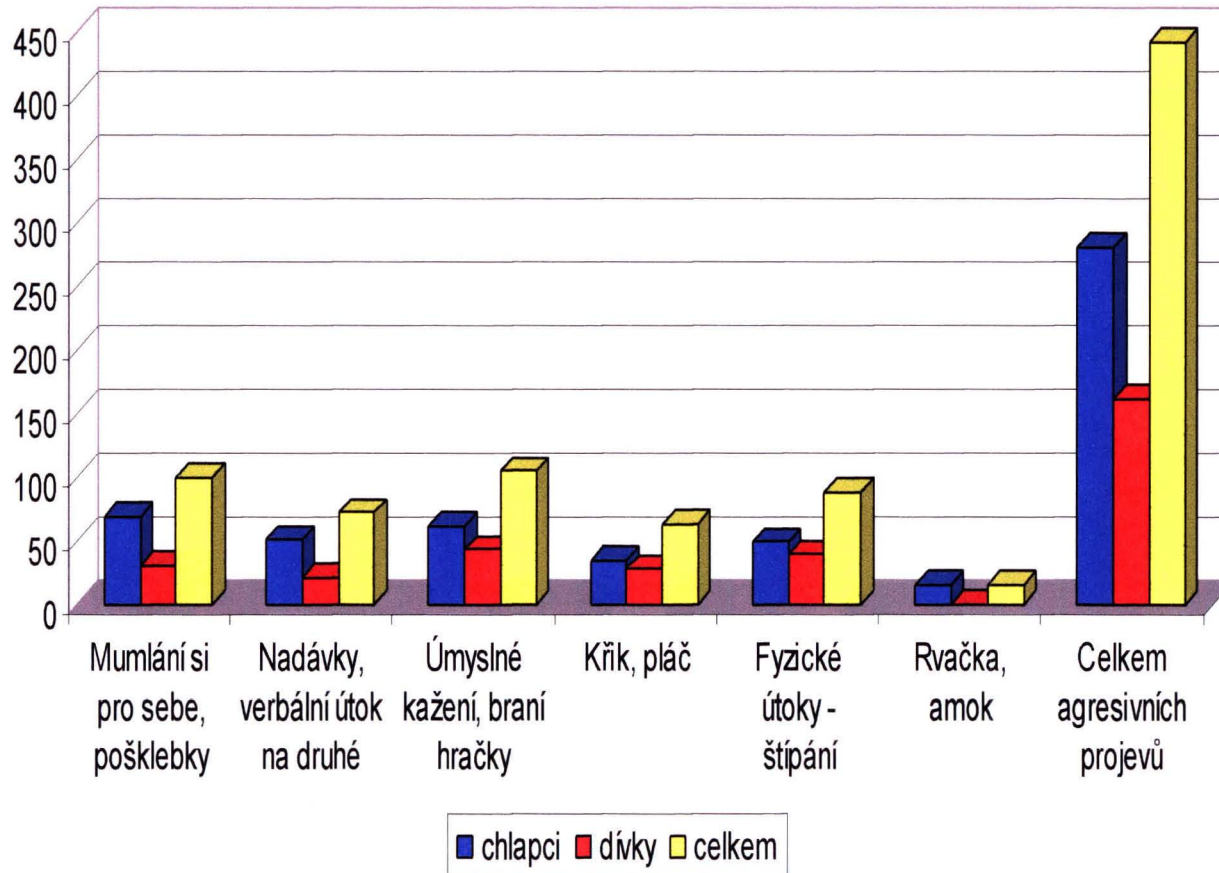
Tabulka 3

Tabulka 4

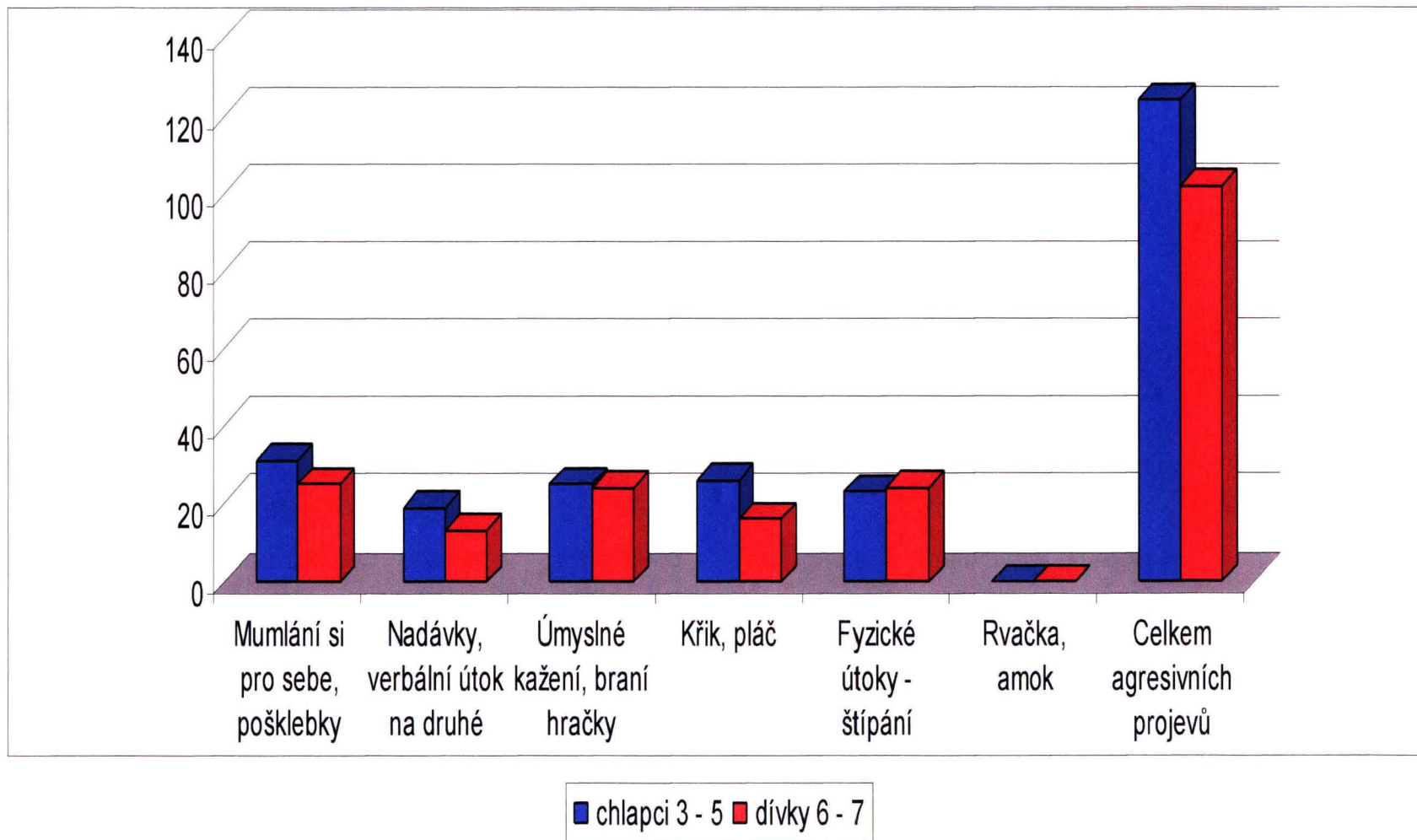
Reakce učitelé	Žádná reakce, ponechání volného průběhu	Gesto, mimika	Milé napomenutí	Milé napomenutí s vysvětlením	Rázné napomenutí	Rázné napomenutí s vysvětlením	Fyzický trest
Reakce učitelé	13	47	88	136	59	79	0

Kategorie agrese	Mumlání si pro sebe, pošklebky	Nadávky (na druhé)	Úmyslné kažení radosti: hračky	Fyzické-šfípání, tahání, šfouchání	Křik, pláč	Rvačka amok	Celkem
Jména dětí							
chlapci 3 – 5 let	31	19	25	26	23	0	124
chlapci 6 – 7 let	38	32	37	9	26	15	157
dívky 3 – 5 let	6	8	19	12	15	0	60
dívky 6 – 7 let	25	13	24	16	24	0	102
							443

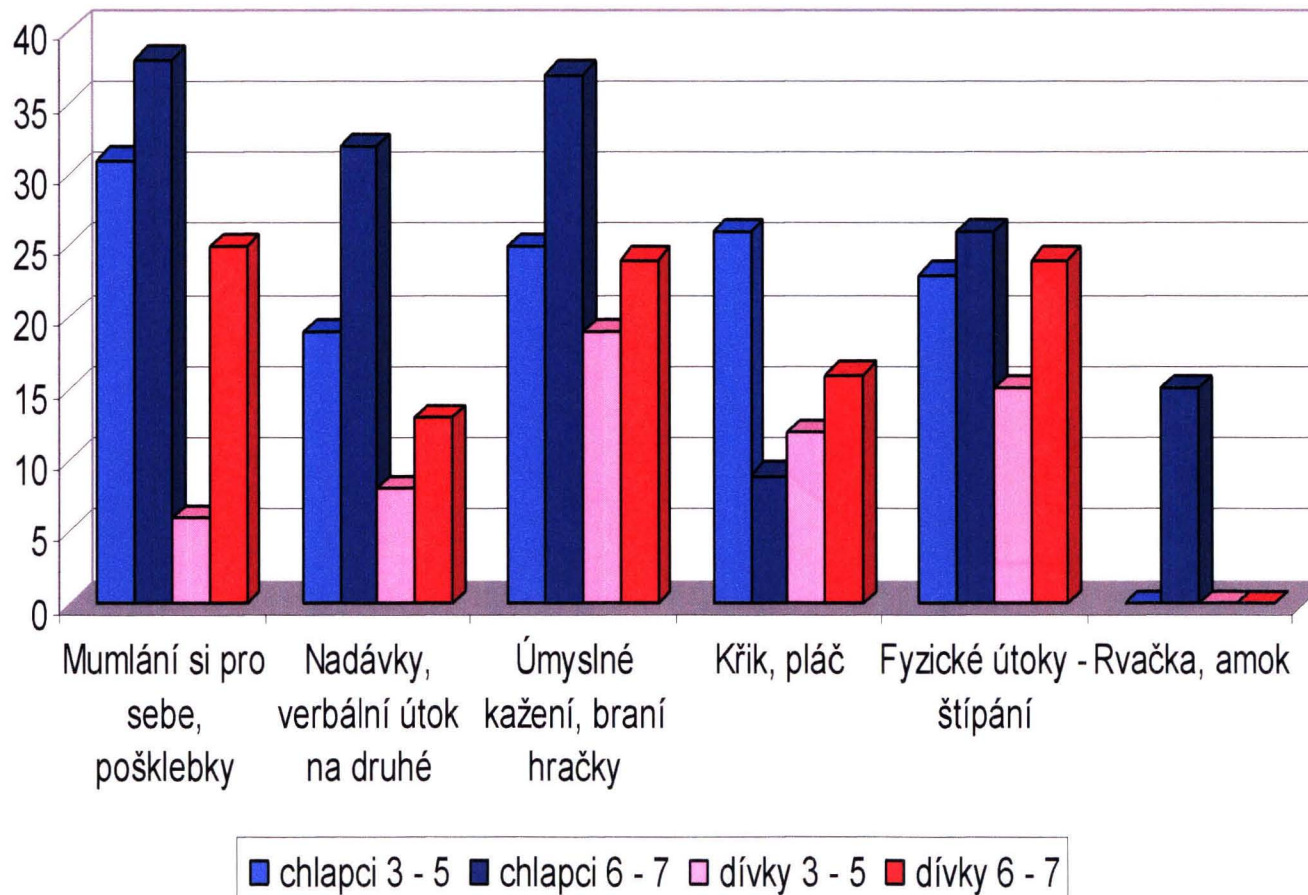
Graf 1

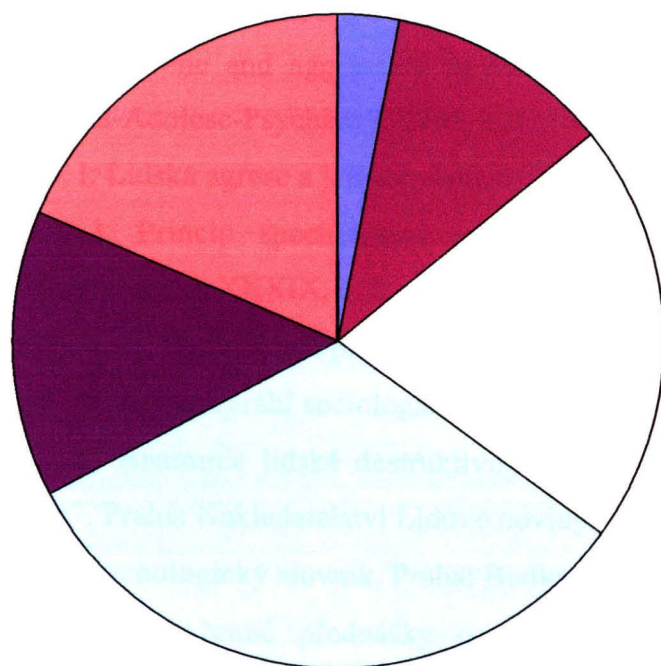
Graf 2

Graf 3

Graf 4

- Žádná reakce, ponechání volného průběhu
- Gesto, mimika
- Milé napomenutí
- Milé napomenutí s vysvětlením
- Rázné napomenutí
- Rázné napomenutí s vysvětlením
- Fyzický trest

Použitá literatura

- Antier, E. Agresivita dětí. Praha: Portál, 2004.
- Bruce, T. Předškolní výchova. Praha: Portál, 1996.
- Constantino, J. N.; Grosz, D.; Saenger, P.; Chander, D. W.; Nanda, R.; Earls, F. J. Testosterone and aggression in Children Dept of Psychiatry. J-Am-Acad-Child-Adolesc-Psychiatry. 1993, s. 1217 – 1222.
- Čermák, I. Lidská agrese a její souvislosti. Žďár nad Sázavou: Fakta, 1998.
- Čermák, I. Princip specifičnosti při studiu agrese in Československá psychologie. 1996. XXXIX, č. 2, s. 117-126.
- Deissler, H. H. Každodenní problémy v mateřské škole. Praha: Portál, 1994.
- Disman, M. Jak se vyrábí sociologická znalost. Praha: Karolinum, 1993.
- Fromm, E. Anatomie lidské destruktivity: můžeme ovlivnit její podstatu a následky?. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1997.
- Hartl, P. Psychologický slovník, Praha: Budka, 1994.
- Koukolík, F. Vybrané přednášky o vztahy mozku a chování. Praha: Karolinum, 1995.
- Kolláriková, Z.; Branislav P. Předškolní a primární pedagogika. Praha: Portál, 2001.
- Matějček, Z.; Dytrych, Z. Jak a proč nás trápí děti. Praha: Grada, 1997.
- Nakonečný, M. Motivace lidského chování. Praha: Academia, 1996.
- Prekopová, J; Schweizerová, Ch. Neklidné dítě. Praha: Portál, 1994.
- Říčan, P. Agresivita a šikana mezi dětmi: jak dát dětem ve škole pocit bezpečí. Praha: Portál, 1995.
- Svoboda, M.; Krejčířová, D.; Vágnerová, M. Psychodiagnostika dětí a dospívajících. Praha: Portál, 2001.
- Šůlová, L. Raný psychický vývoj dítěte. Praha: Karolinum, 2004.
- Vágnerová, M. Psychopatologie pro pomáhající profese, Variabilita a patologie lidské psychiky. Praha: Portál, 1999.
- Vágnerová, M. Vývojová psychologie I. Praha: Karolinum, 1997.
- Vondráček, V. Úvahy psychologicko – psychiatrické. Praha: Avicenum – zdravotnické nakladatelství, 1981.
- Výrost, J.; Slaměník, I. Sociální psychologie. Praha: ISV, 1997.

Seznam citací

- ¹ Antier, E. Agresivita dětí. Praha: Portál, 2004. 9 s.
- ² Vágnerová, M. Psychopatologie pro pomáhající profese, Variabilita a patologie lidské psychiky. Praha: Portál, 1999. 266 s.
- ³ Hartl, P. Psychologický slovník, Praha: Budka, 1994. 7 – 8 s.
- ⁴ Koukolík, F. Vybrané přednášky o vztahy mozku a chování. Praha: Karolinum, 1995. 110 s.
- ⁵ Čermák, I. Lidská agrese a její souvislosti. Žďár nad Sázavou: Fakta, 1998. 14 s.
- ⁶ Čermák, I. Lidská agrese a její souvislosti. Žďár nad Sázavou: Fakta, 1998. 11 s.
- ⁷ Čermák, I. Lidská agrese a její souvislosti. Žďár nad Sázavou: Fakta, 1998. 29 s.
- ⁸ Čermák, I. Lidská agrese a její souvislosti. Žďár nad Sázavou: Fakta, 1998. 10 s.
- ⁹ Nakonečný, M. Motivace lidského chování. Praha: Academia, 1996. 204 s.
- ¹⁰ Vondráček, V. Úvahy psychologicko – psychiatrické. Praha: Avicium – zdravotnické nakladatelství, 1981. 153 – 154 s.
- ¹¹ Fromm, E. Anatomie lidské destruktivity: můžeme ovlivnit její podstatu a následky?. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1997. 16 s.
- ¹² Čermák, I. Princip specifčnosti při studiu agrese in Československá psychologie. 1996. XXXIX, č. 2, s. 117-126.
- ¹³ Čermák, I. Lidská agrese a její souvislosti. Žďár nad Sázavou: Fakta, 1998. 15 s.
- ¹⁴ Constantino, J. N.; Grosz, D.; Saenger, P.; Chander, D. W.; Nanda, R.; Earls, F. J. Testosterone and aggression in Children Dept of Psychiatry. J-Am-Acad-Child-Adolesc-Psychiatry. 1993, s. 1217 – 1222.
- ¹⁵ Fromm, E. Anatomie lidské destruktivity: můžeme ovlivnit její podstatu a následky?. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1997. 10 s.
- ¹⁶ Říčan, P. Agresivita a šikana mezi dětmi: jak dát dětem ve škole pocit bezpečí. Praha: Portál, 1995. 33 s.
- ¹⁷ Vágnerová, M. Psychopatologie pro pomáhající profese, Variabilita a patologie lidské psychiky. Praha: Portál, 1999. 317 s.
- ¹⁸ Hartl, P. Psychologický slovník, Praha: Budka, 1994. 7 – 8 s.
- ¹⁹ Vágnerová, M. Vývojová psychologie I. Praha: Karolinum, 1997. 120 s.
- ²⁰ Nakonečný, M. Motivace lidského chování. Praha: Academia, 1996. 207 s.
- ²¹ Výrost, J.; Slaměnk, I. Sociální psychologie. Praha: ISV, 1997. 324 s.
- ²² Čermák, I. Lidská agrese a její souvislosti. Žďár nad Sázavou: Fakta, 1998. 33 s.
- ²³ Antier, E. Agresivita dětí. Praha: Portál, 2004. 11 s.
- ²⁴ Antier, E. Agresivita dětí. Praha: Portál, 2004. 12 s.
- ²⁵ Antier, E. Agresivita dětí. Praha: Portál, 2004. 12 s.
- ²⁶ Vágnerová, M. Vývojová psychologie I. Praha: Karolinum, 1997. 15 s.
- ²⁷ Antier, E.: Agresivita dětí, Portál, Praha 2004. s. 16
- ²⁸ Vágnerová, M. Vývojová psychologie I. Praha: Karolinum, 1997. 120 s.
- ²⁹ Vágnerová, M. Vývojová psychologie I. Praha: Karolinum, 1997. 24 s.
- ³⁰ Antier, E. Agresivita dětí. Praha: Portál, 2004. 33 s.
- ³¹ Antier, E. Agresivita dětí. Praha: Portál, 2004. 34 s.
- ³² Antier, E. Agresivita dětí. Praha: Portál, 2004. 39 s.
- ³³ Šulová, L. Raný psychický vývoj dítěte. Praha: Karolinum, 2004 s.
- ³⁴ Vágnerová, M. Vývojová psychologie I. Praha: Karolinum, 1997. 125 - 126 s.
- ³⁵ Matějček, Z.; Dytrych, Z. Jak a proč nás trápí děti. Praha: Garda Avicium, 1997. 48 s.
- ³⁶ Vágnerová, M. Vývojová psychologie I. Praha: Karolinum, 1997. 121 s.
- ³⁷ Vágnerová, M. Psychopatologie pro pomáhající profese, Variabilita a patologie lidské psychiky. Praha: Portál, 1999. 274 s.
- ³⁸ Vágnerová, M. Psychopatologie pro pomáhající profese, Variabilita a patologie lidské psychiky. Praha: Portál, 1999. 275 s.
- ³⁹ Vágnerová, M. Vývojová psychologie I. Praha: Karolinum, 1997. 117 - 118 s.
- ⁴⁰ Vágnerová, M. Vývojová psychologie I. Praha: Karolinum, 1997. 119 s.
- ⁴¹ Čermák, I; Šulová, L. Vychovatel a agrese předškoláků - D1.2. in Problémové dítě a hra. Praha: Dr. Josef Raabe, 2003 – 06. 2 s.
- ⁴² Disman, M. Jak se vyrábí sociologická znalost. Praha Karolinum, 1993 76 s.
- ⁴³ Svoboda, M.; Krejčířová, D.; Vágnerová, M. Psychodiagnostika dětí a dospívajících. Praha: Portál, 2001. 32 s.

